Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
июнь
21
четверг
№ 140 (14340)

1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 кеп.

РОССИЯНЫҢ БОЛГАШ БҮГҮ ЧУРТТУҢ САЛЫМ-ЧОЛУ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА-БИЛЕ

Россияның партия конференциязынга СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң даргазы М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Эштер! Россияның партия организацияларының, партия комитеттериниң санал-оналын өөренип көргеш, партияның XXVIII съездизинче соңгуткан делегаттарның составы-биле Россия Федерациязының коммунистериниң конференциязын эрттирер деп шиитпирни СЭКП Төп Комитеди болуунуң март Пленумунга хүлээп алган болгай.

ТК-га, СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң база партияның бүгү-ле организацияларының төлээлекчилеринден тургустунган белеткел комитединиң каттышкан хуралдарынга чугаалажып көргениниң соонда конференцияның хүн чурумунга ийи айтырыгны: амгы байдал болгаш Россия Федерациязының Коммунистиг партиязын тургузарының дугайында база партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП-ниң Уставының төлевилелдериниң дугайында киирери эргежок чугула деп көрген. Ол саналды бөгүн конференция хүлээп алды.

Ооң-биле кады бо ийи айтырыг талазы-биле чаңгыс илеткелди кылыр болгаш оларны хары угда чугаалажып көөр ужурлуг деп санал-оналды база чугаалады. Ол черле үндезинниг боор.

Эде тургустунуушкун болуушкуннарының хөгжүлдези, бистиң мурнувуста тургустунуп келген шиитпирлээр айтырыгларның чаазы, ниитилелдиң политижилгези шак ол политиктиг организацияда сиңникен күчү-шыдал үе-шагның, эде тургустунуушкунуң негелдезинге улам тода болгаш долу харылаан турар ужурлуу СЭКП-ниң чаа ролюнуң дугайында, ооң үндезин чаартылгазының дугайында айтырыгны чидиг-биле тургузуп келген.

Шак мындыг сеткил-бодалдарны түннеп чыгааш база коммунистериниң санал-оналдарын барымдаалааш, партия Төп Комитеди СЭКП-ниң XXVIII съездизин эрттирериниң хуусаазын чоокшулады чылдырар болгаш СЭКП ТК-ның Платформазының база партияның чаа Уставының төлевилелиниң баазазынга дискуссияны калбартыр деп шиитпирни хүлээп алган.

Ол дээрге шын шиитпир болган дээрзин амыдырал көргүскен. Бистер болза эде тургустунуушкунуң оруктарынга аажок ханы, үндезин өскерлиишкиннериниң үе-чадазынче кирген бис. Ажыл-херектиң ам чедиишкини болза ёзулуг төөгүлүг сорулгаларны шиитпирлээринче чоннуң угаан-сарыылдыг патриоттуг күштерин кайы хире каттыштырып, социалистиг шилилгеге дүүштүр амыдыралдың чаа хевирлеринче, ниитилелди чаартырынче бисти аппаар өскерлиишкиннерни канчаар хандырарындан чедип алдынар.

Эде тургустунуушкунуң сорулгалары дээш демиселдиң шак бо шиитпирлиг үе-чадазында партияның стратегиязы болгаш тактиказы кандыг болурул, чаа сорулгаларны күүседип шыдазын дээш, эде тургустунуушкунуң туруштарында турар бүгү-ле демократтыг күштер-биле демнежип шаан, бүгү улустуң шимчээшкининге ол киржип шыдаар аргалыг болзун дээш, СЭКП боду кандыг болур ужурлугул деп айтырыг шак-ла ындыг чидиг-биле ала-чайгаар тургустунуп келген.

Ам, кажан партияның XXVIII съездизинге чедир кашла хонук артканда, чаа болуушкуннарының, бистиң революсчу үевистиң тывылдырганы СЭКП-ниң чаа ролюнуң болгаш туружунуң, бүгү чүүлдериниң байдалында ооң ажылының хевирлерин болгаш методтарын чугаалажып көөрүнге съезд мурнунда үеде коммунистериниң, харын чүгле коммунистерниң эвес, а ниитилелдиң бүгү-ле бөлүктериниң идепкейи аажок бедээн.

Съезд мурнунуң дискуссияларынга социализмниң болгаш чурттуң салым-чолунуң, ооң чоокку база ыраккы перспективаларының дугайында, политиктиг болгаш ниитилелдиң янзы-бүрү албан черлериниң хевир-бүдүжүнүң база ролюнуң дугайында айтырыглар-биле кады, республиканың партия организацияларының ажыл-чорудулгазының дугайында айтырыг чаазы-биле тургустунуп келген. Ол чугаа-биле холбаштыр Россияның Компартиязы турар бе азы турбас бе деп темага сонуургалдыг дискуссия чүгле Россия Федерациязының партия эге организацияларының коммунистериниң ортузунга эвес, харын бүгү чуртка болуп эрткен.

СЭКП-ниң бодунуң база Россия Федерациязының болгаш ниити чурттуң-даа амыдыралының бо, эң үндезин айтырыгларының бирээзин чугаалажып көргени Россия Федерациязының Коммунистиг партиязын тургузары таарымчалыг болгаш эргежок чугула-дыр деп түңнелге эккелген. Бо бодал элээн чидиг маргылдаалардан тыптып келгенин ажыы-биле чугаалап каайн. Ол черле чөп, чугаа болза аажок чугула шиитпир дугайында чоруп турарын айыткан болгай мен. Ынчалза-даа коммунистерниң, партия организацияларының база ажылчы чоннуң эң хол нуруузу шак ындыг партияны тургузары дээш саналын илереткенин бөгүн бис айтып болур бис. Ынчангаш маңаа, бо залга, силерниң биле бистер үзе шиитпирни хүлээп алыр ужурлуг-дур бис. Ол — силерниң биле бистерниң эрге-хүлээлгевис, ооң-биле кады бистиң ниити харысалгавыс боор турар-дыр.

Россияны ССР Эвилелинге, а Россияның Компартиязын СЭКП-ге удурланыштырарының бүгү-ле хевирлерин канчап-даа болдурбас ужурлуг. Бистиң бүгү-ле сагыш-бодалывыс болгаш хөделиишкиннеривис төөгү ёзугаар боттуг чорук-биле хемчээттинер, ыяк деңзилеттинген болур ужурлуг. «Россия» деп сөстү адааш, ооң дугак чок хайыралыг «Эвилел» деп сөстү сагышка кезээ шагда шыгжап алыр ужурлуг бис. Конференцияның ажыктыг ажылдаарының эң чугула негелдезин ынчалдыр тодаратпышаан, ол дугайын бистиң партконференциявыстың ажылының шуут-ла эгезинде ажыы-биле чугаалап каары эргежок чугула деп санап тур мен.

Конференцияга өөренип көөр ужурлуг база бир чүүлдүң дугайы, ол дээрге ону чылдырып турар үеде чуртта тургустунуп келген боттуг чүүлдү өөренип көөрү болур. Амгы байдалдың чидиин, харын-даа боор турар ханы чаартылгаларның кончуг аар-бергезин партия-даа, чоннуң аңгы-аңгы кезектери-дээ медереп билип турар. Социал-экономиктиг турум эвес чорук, эде тургустунуушкунуң чамдык угланыышкыннарга хөнүгүп чадап турары бистер бүгүдени дүвүредип, кончуг-ла дүвүредип турар. Партиядан, күрүне органнарындан, ниитилел-политиктиг организациялардан, бистиң шуптувустан амгы үеде негеттинип турар кол чүүл — чуртта байдалды боттуу-биле тодарадып көргеш, ниитилелди кризистиг байдалдан дүргени уштурунуң талазы-биле практиктиг базымнарны кылыры болур. Чүнү кылырыл деп айтырыг амгы үеде бистиң билип алза чогуур кол чүүлүвүс болур.

Бо бүгү чүүлдерге эде тургустунуушкун буруулуг деп бодалдар илереттинип турар-дыр. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул. Эде тургустунуушкунуң беш чылын чурттап эртивис. Төөгүнүң хемчээли-биле алырга, ол дээрге, дыка кыска хуусаа-дыр, ынчалза-даа ол бир муң беш чүс бичии-ле ажыг хүннүң иштинде делегей төөгүзүнде эң-не улуг болгаш эргилделиг революстуг болуушкуннар-биле деңнежип болур, канчаар-даа аажок улуг чуртка эң ханы эргилде кылдынган.

Амгы үеде безин эде тургустунуушкун чогум чүнү бергенил? деп айтырыгны ховар эвес салып турар. Чамдык кижилер болган чүүлдерни бистиң ниитилелди гуманныг, кижизиг болдурарынга калбак аргаларны ажыткан, канчаар-даа аажок улуг революстуг болуушкун кылдыр көрүп турар. Ынчаарга болган өскерлиишкиннерни ооң өске кижилер бүгү-ле чүүлдерниң буурап дүжүүшкүнү, сандараашкыны, ёзулуг-ла халап-тыр деп көрүп турарлар.

Чамдык кижилер эде тургустунуушкун дээш кызыдып турда, өскелери ону буурадып турар. Ынчалза-даа ол безин шупту эвес-тир. Сөөлгү үеде оларның медеглелдер кылырындан херек кырында хөделиишкиннерже чүткүлү база эскертинип турар. Амгы үениң бергелеринге кижилерниң таарзынмайн турарын хөектүрер, эде тургустунуушкунуң шуут-ла бодун болгаш ооң ёзулуг талалакчыларын, чурттуң салым-хуузунче ёзулуг сагыш салып турарларны согар чепсек кылдыр амгы үениң чидиг айтырыгларын ажыглаар оралдажыышкыннарны кылып турар. Улустуң суртаалчызының ролюн алырын оралдажып турар кижилер ажыл-херектиң эрге-ажыктары дээш турушпайн турар. Ол дээрге, амгы үеде эки билдингир кажар арга-дыр, ооң дузазы-биле олар боттарынга политиктиг күштү чыып ап турар. Ындыг шоглаашкыннарны кандыг-даа туруштан кылыр болза, олар херек кырында оларның өмүнээзинден хөделип турары улустуң эрге-ажыктарынга удур углуг боор турар.

Ийет, чуртта байдал бөдүүн эвес боор турар, ынчангаш соңгаарладыр болбас-даа, перспективалыг-даа хемчеглерни ап чорударын ол негеп келген-дир. Бистер шуптувус амгы үеде оларны ажылдап кылып турар бис, ынчангаш кажан беш чыл иштинде кылган чүүлдерни чугаалажып турааш, ол бүгүнү тоовайн барып болбазы билдингир-дир. Ынчалза-даа боор турар чүүлдерниң алыс утказын мээң канчаар көрүп турарым, эде тургустунуушкунуң чорудулгазынга мээң тодарадыышкыным чүгле аңаа үндезилеттинмейн турар, бодумнуң ол бодалымны тускайлап чугаалап тур мен, чүге дээрге, ол айтырыгны менден делегациялар чөвүлелинге безин салып турган чүве. Мен бүгү бергелерни көрүп, оларны дээш ханы сагыш салып тургаш, ол чылдарның иштинде боттандырып чоруткан ниитилел-политиктиг чаартылгаларның ёзулуг хемчээлин анализтээниң барымдаалап турар мен. Олар ниитилелдиң бурунгаар бүзүрелдиг шимчээшкининиң, улустуң амыдырал-чурттаалгазын боттуу-биле экижидериниң үндезинин салып турар. Ол дээш бистер хөделип, ажылдаар болзувусса, экижиири билдингир болбайн аан.

Ам бистиң экономиктиг тургузуувусту чижекке алгаш, мурнуку чылдарда боор турган реформаларның оралдажыышкыннары-биле сөөлгү чылдарның чаартылгаларын деңнештирип көрээлинерем. Аграр политиказының эң баштай-ла өскерлиишкиннериниң саналдазын 1953 чылдан эгелээш, 1957 чылдың улус ажыл-агыйының чөвүлелдеринге чедир; 1965 чылдың ажыл-агый реформаларындан 80 чылдарның эгезинге чедир бистер сталинчи ёзунуң дужаап-айтыр системазының арнын өскертириниң үе-чадазындан үнүп шыдаваан бис. Ынчаардагы дидим эвес реформалар безин чаңгыс-даа катап төнчүзүнге чедиртинмейн турган болгаш, олар эреңгей байдалдыг боор, бистиң хөгжүлдевистиң боттуг айтырыгларын шиитпирлеп шыдаар арга чок болган. Бистер амгы үеде чаңгыс 1987 чылдың иштинде ооң мурнунагызындан дыка ашкан ындыг реформалар үндезиннерин тургускаш, реформаларны 2 чыл иштинде боттандырып чорударының белеткел үезин херек кырында эрткен бис. Ол үе бисти рынок экономиказын социал талаларын башкарып чорудар аргазын тургузарынга дорт чедирген. Моон алгаш көөрге, 30 ажыг чылдың иштинде чорудуп келген үргүлчүлелдиг маргылдааларның, шенелделерниң бүгү айтырыгларын 3 чыл иштинде бүрүнү-биле шиитпирлеп көрген-дир.

Политиктиг тургузугну ап көрээлинер. СЭКП-ниң XIX съездизинге сталинщинаның дугайын шыны-биле чугаалааның болгаш репрессияга таварышканнарны агартырын эгелээн үеден бээр ниитилел ужур-дүрүм чок үүлгедиишкиннерниң катаптаарынга удур камгалал-магадылалды, ниитилелдиң күжүн хүлүй тудуп турган бюрократизмге удур эм-таңны тывары оралдажып келген болгай. Бистер амгы үеде XIX партия конференциязының соондагы 2 чылдың иштинде чурттуң бурунгаар депшилгелиг кижилериниң он-он чылдарда чедип ап шыдаваан чүүлдерни кылган бис.

Партия күрүнениң ажыл-чорудулгазын холгаарлаар чоруктан ойталаан. Күрүнениң бодунда эрге-чагырганы аңылаары херек кырында боор турар. Соңгулдалар ёзулуг-ла хостуг болгаш улустуң апарган. Бистер ам ёзулуг политиктиг плюрализмниң оруунда туруп турар бис. Ажык-чарлыг чорук бурунгаар депшиишкинниң күчүлүг чепсээ болу берген. Социалистиг демократия дугайында бодал анаа-ла пропагандистиг сөстерден херек кырында чүүл болу берген.

Улустар аразында харылзаалар талазы-биле ханы чаартылгалар калбаа-биле билдингир болгаш онза бадыткаашкыннар негеттинмейн турар. Месилдежиишкинниң чилчик үстүүшкүннүг болгаш кедизи чок үе-чадазының төнчүзү салдынган. Ол чорук делегейниң бүгү байдалын дыка экижидеринге чедирип, бистиң айыыл чок болур чоруувусту быжыглаан болгаш улустуң амыдырал-чурттаалгазының байдалдарын экижидеринге оларның ажыглаары-биле камгалалга чарыгдалдарны эвээжедиринге таарымчалыг байдалдарны тургускан. Мону онзалап чугаалаарын күзеп тур мен: бир эвес бо чылдарның кара чаңгыс чедиишкини совет шериглерин Афганистандан үндүргени ол болган-даа болза, өскениң черлеринге хан төгүүшкүннүг месилдежиишкиннерге бистиң киржилгевистиң улам калбарып турганы он-он чылдардан ооң кайы хире ылгалдыын угаап-бодаарынга чүгле ол четчир-дир. Ында делегейге эң улуг ужур-дузалыг кончуг чугула принцип база үндезилеттинген. Бистер боттарывыстың херектеривиске кымның, канчан-даа холгаарлаарын болдурбас бис, ынчалза-даа улус бүрүзүнүң хостуг чорукка шак-ла ындыг эргезин хүлээп көрүп турар бис.

База бир эң чугула чүүл бар. Бөгүн, эде тургустунуушкунуң чорудулгаларының үезинде, дыка хөй чүүлдер белеткел чок чорукка, консерватизмге, ниитилел угаан-медерелиниң тоталитарист идеологиязы үезинде он-он чылдар иштинде шаптыланыышкынынга таваржып турар-даа болза, бо талазы-биле эң-не ханы болгаш кедилиг чаартылгалар боор турар.

Ол чорудулга бистиң ниитилеливистиң янзы-бүрү бөлүктеринде таарымча чок, чөрүлдээлиг дески эвес болуп турар деп, бо залда олуруп турар хөй эштер-даа, оларның аразында мен-даа ынчаар чугаалап болур. Чидиг удурланыышкыннарны, янзы-бүрү удурланышкак концепцияларга болгаш үзел-бодалдарга сундулаашкыннарны көрүп турар-дыр бис. Ол чорук ниитилелдиң угаан-бодал болгаш мөзү-шынар экижилгезиниң чорудулгазын нарыыдадып, социал чаартылгаларның чорудулгазынга салдарны чедирип, таарымча чок болуушкуннарже шилчип, чуртта байдалды баксырадып турар.

Ол бүгү ындыг болуп турар-дыр. Ынчалзажок, кол чүүл — оортан кандыг түңнелдер үндүрер, бистиң амгы болгаш моон соңгаарты политикавыска, ылаңгыя оортан кандыг сорулганы салыр ужурлуг бис? Тодаргай угланыышкынны көөрү, бүгү талалыг деткиири, демократтыг хевирлерин дамчыштыр ону сайзырадыры, ниитилелди соңгаар тыртпышаан, аңаа моондактап турар бүгү чүүлдерден ону хостаары, ол чаагай чорудулганы кедергей барыын үзелдиг-даа, чөөн үзелдиг-даа чайгылыышкыннардан чайладыры чугула.

Бистиң чуртувусту, социалистиг ниитилежилгени, делегейниң коммунистиг шимчээшкинин силгипкен шынны үжен чылдар бурунгаар XX съездиге чугаалаан турган. Сталинщина дугайында ынчаарда билип алган чүүлдеривис салгакчыларны революцияже, улуг тудугларже, Төрээн чуртту камгалаарынче, үрелген чуртту катап тургузарынче сорук киирген идеалдарны дорамчылааны болган.

Силгиишкин дыка улуг болган. Ооң дүрүм ёзугаар түңнели ниитилел-политиктиг ханы чаартылгалар болур ужурлуг турган. Ооң бээр чүү-даа чаартынмаан деп чугаалап болбас-ла харын, ынчалзажок ниитилел-политиктиг ханы чаартылгаларны чедип алыр талазы-биле идегелдиң боттанмааны хомуданчыг-дыр. Харын-даа кем-херек үүлгедиишкиннерин чоорту частырыг-дыр деп адап эгелээн реформалар дужүметсиг ол-ла системаны сайзырадыры-биле солуттувуп, идейлиг тывыышкыннар Сталинниң өөредилге номнарын эде кылыры-биле кызыгаарлаттынып турган. Ол бүгү чүүлдер ниитилелге, кижилерниң сагыш-сеткилинге дек эттинмес ханы балыгланыышкыннарны болдурган, идейлиг амыдыралды хоралаан болгаш делегей харылзааларын моондактаан. А ооң ынай политиктиг демиселдиң логиказы эрткен үени эскербезинге, чажырарынга, Сталинниң буруу шавырындан ооң политиказын кандыг-бир өске хевирлерге дагынаарынга чедирген. Политика талазы-биле күш чок чорук, бүгү адырларга тапталыышкын ол бүгүнүң чайлаш чок түңнели болган.

Бөгүн мынчаар чугаалап болур бис: бүдүн салгалдарның чедип албааны болгаш чедип ап-даа шыдавазы чүүлдер идей-политиктиг амыдыралга беш чыл дургузунда чедип алдынган. Ынчаарга четпестер, эмин-эрттиниишкиннер, таарымча чок болуушкуннар, идейлиг болгаш мөзү-шынар характерлиг чидиглер турза-даа, ниитилелдиң болгаш кижилерниң угаан-бодал талазы-биле катап тургустунарынга байдалдар тургустунуп турар. Мээн үнелээшкиннерим ол-дур, байдалды ынчаар көрүп турар мен. Ол бүгү амгы байдалдың айтырыгларының бүгү чидиин, кижилерниң амыдыралын экижидер талаже угландырар боттуг байдалды хандырар практиктиг улуг хемчеглерни ажылдап кылырының база боттандырарының эргежок чугулазын билип көөрүнге моондактавайн турарын база катап чугаалап көрейн.

Допчулаарга чүл дээрге, байдалды хөлүн эрттир багай кылдыр көргүспейн, ынчалзажок ооң политиктиг характеристикаларын чажырбайн, мынчаар чугаалап болур: эде тургустунуушкунуң хөгжүлдезинде эң-не харысалгалыг үе-чаданы чурттап эртип турар-дыр бис. Социалистиг тургузугнуң бүдүжүнге үндезилеттинген чаа, эгээртинмес күчүлүг күштерге делгем орукту ажыдар төлээде, үндезин политиктиг, экономиктиг болгаш угаан-бодал структураларының сый шавышкыны болдунуп турар. Онза шыдамыккай чорукту, ажылдаарын шын болгаш чиге үнелеп көөрүн амгы байдал бистерден негеп турар.

Эде тургустунуушкунуң чаа механизмнери ам-даа ажылдаваан, ынчалзажок эрги чүүлдер барык соксаан азы хилис долганып турар үеде бир янзы чаа орукту ам эртип турар-дыр бис. Шилчиишкиниң үе-чаданы эң-не кыскаладып, тургузукчу бүгү чүүлдерни ниитилелге ажыктыг кылып, ол үе-чаданың хандырып бээри национал болгаш ниити хамааты чөпшээрежилгени чедип алыр херек. Башкартынар рынок экономиказынче шилчиирин тургустунган байдалдан уштунуп үнериниң оруу кылдыр санап турар бис. Бо талазы-биле чайгылыышкыннарны ажып эртери, айтырыгны хандыр көөрүвүс, рынокче шилчиири анаа эвес, а экономиктиг амыдыралдың чаа хевирлерин тывырынга, ажыл-агый чорудулгазының болгаш күш ажылдың ажыктыг чаа хевирлериниң ажыглаарынга херек дээрзин билип алырывыс черле чугула болур. Бо бүгү чүүлдер болза, эки түңнелдерни чедип алырынга, совет кижилерниң эң-не аңгы-аңгы хереглелдерин хандырарынга херектиг.

Чүгле рынокту дамчыштыр ниитилел хереглелдери ёзулуг илергейлеттинер болгаш ниитилел бүдүрүлгезиниң база ачы-дуза чедирилгезиниң адырларының шын угланыышкынныг хөгжүлдези тургустунар, тодаргайлаарга, чонга ёзулуг херектиг чүүлдер четчир кылдыр тургустунар. Ол шилчиишкинниң чоннуң амыдырал деңнелинге когараалдыг эвес кылдыр кылыр ужурлуг бис. Бо айтырыг талазы-биле дугуржуп алырывыс, рынок экономиказынче шилчииириниң утказын эки билип, черле дугуржуп алырывыс эргежок чугула, эштер. Ооң өске орук чок. Маңаа холбаштыр янзы-бүрү бодалдарның илергейлеттинип турарын билир мен. Ол шилчиишкинниң, ылаңгыя хуусаазының, хевирлериниң, тактиказының талазы-биле чиңгелип, дүргедедиринге дузалаар бүгү чүүлдерни ажыглаар херек. Бо талазы-биле кандыг-даа саналдарны ажык болдурар ужурлуг бис. Чүгле мындыг чүвени: экономиканы эргелеп башкарарының чагырып дужаарының системазынче дедир эргилиишкинни болдуруп болбас. Шак ындыг дедир эргилиишкин бистиң ниитилеливиске черле халап, муңгашталыышкын болур ийик.

Херек кырында шиитпирлеп эгелээнивис эде тургустунуушкунуң ол үндезин айтырыы-биле холбаштыр даразында чүүлдүң дугайында чугаалаар ужурлуг мен. Рынокче шимчээшкин — ол дээрге капитализмче дедир эргилиишкин-дир дээр бодалды ниитилелге нептередирин оралдажып турар. Ооң өөдежок чугаа-даа чок боор. Бирээде, рынок болза сайзыралдың эгезинде тывылган, ол дээрге капитализмниң тыпкан чүүлү эвес-тир. Рынок болза социализм үезинде турган болгаш туруп-даа турар, чүгле ооң хажыдыышкынныг хевирлиг болганы хомуданчыг. Ийиде, рынок болза чоннуң чаагай чоруун бедидеринге болгаш амыдыралын экижидеринге чедирер болганда, социализмге дүүшпес бе ынчаш? деп айтырыгны салыылы. Чок, дүүшпес эвес. Бүдүрүлгени хөгжүдеринге рынок идигни бээр бе? Чугаажок, аңаа күчүлүг чаа идиг бериишкиннерин черле хандырар.

Мындыг чүүлдү тодаргай болгаш ылапты чугаалаар херек: бүдүрүлгени, инициативаны хөгжүдеринге бүгү аргаларны рынокту дамчыштыр күрүне ажытпышаан, кижилерниң эрге-ажыын камгалаар, оларның социал камгалалын идегелдиг хандырар ужурлуг. Ажылдаар эргениң, амыдырал деңнелиниң, экологияның, кижини дорт хандырар бүгү инфраструктураның дугайында чугаалап турарым ол-дур.

Инициативаны, талантыны, ак сеткилдиг, чогаадыкчы тывынгыр, ажыл-херекчи чорукту рынок деткивейн канчаар. Бо дээрге барымдаа чок деңнештирилгениң бүдүжүнге база ооң чорудулгазынга күчүлүг согуг-дур. Ол ам чалгааларга база ажыл чылзырларга таарымча чок болбайн аан. Бо бүгү социал чөптүг чорукка удур деп бодаар силер бе ынчаш? «Кижи бүрүзүнден шылаар шаа-биле — кижи бүрүзүнге кылган шаа-биле» деп лозунга шагдан бээр-ле чүдүп келдивис, ынчан бис ону мынчаар билип турган бис: ниитилел социал магадылалдарны база амыдыралдың кандыг-бир деңнелин хары угда хандырып турар. База-бир мындыг айыыл бар, рынок байдалдарында янзы-бүрү ажык-кончаа бодаарлар сатыынган база өске-даа маңгысталчактар улам хөделзе хөнүү. Ийе, ындыг айыыл туруп турар, ол боттуг. Бо бүгүнүң оруун хоойлу дуглаар ужурлуг. Рынокче чоорту шилчиишаан, ооң дугайын бистер бодаар апаар, база чугула хоойлуларны хүлээп алыр ужурлуг бис.

Политика талазында база эвээш эвес бергелерге таваржып тур бис. Мында тыптып кээп турар шупту айтырыгларның бүрүн анализинче кирбейн, ынчанмыже силерниң кичээнгейиңерни боже угландырыксаап ийик мен. Социал-экономиктиг база политиктиг харылзааларның чаа хөгжүлдези-биле оларны башкарарының хоойлужудулгага үндезиннинде аңгыланчак чорук улам улгадып орарын эскерип турар бис. Шак ындыг, аразында харылзаа чок, чүүлдешкек эвес чорук эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазынга, корум-чурумга, сагылга-чурумга, ниитилелде бүгү политиктиг байдалга салдарлыг болуп турар. Ынчангаш ам ССРЭ-ниң Дээди Совединиң-даа, ол ышкаш эвилелдешкен республикаларның чаа соңгуткан Дээди Советтериниң-даа хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулгазы улуг ужур-дузалыг. Бо талазы-биле ажыл эңмежок. Хоойлу-дүрүм талазы-биле ажыл-чорудулга эрге-хоойлулуг күрүнениң тургузарының оруу-биле дүрген чорзун дээш бүгү чүүлдерни кылыр ужурлуг бис. Эрге-хоойлу чок чер кайда бар болдур, ында янзы-бүрү чигзинчиг күштер хөделип турар.

Ол — айтырыгның бир талазы-дыр. База-ла чугула өске-бир тала болза, эде тургустунуушкунуң сорулгаларынга кижилерниң эрге-ажыктарынга дүгжүп турар, кижилерни кара туразында аажылаар чоруктан, кайы-даа таладан хамаанчокка оларның эргелеринче халдаарындан камгалап турар эки хоойлуларлыг болурга-ла бүгү чүве бүде бербес. Ол хоойлуларны боттандырарынга идегелдиг механизмниг болуру чугула. Ол Конституция чүүлдеринге, ниити эвилел хемчээлдиг хоойлуларга, республиканың хоойлужудулгазынга хамааржыр. Чоокта чаа маңаа, Кремльге, арендаторлар-биле ужуражыышкын үезинде ол бүгүнүң дугайын тодазы-биле эскердим. Кижилер дүвүрээзин-биле чугаалап турдулар: өнчү дугайында, чер дугайында,

(Уланчызы 2-ги арында).

ШИЛИП АЛЫЫШКЫН ҮЕЗИ

Россияның партия конференциязынга М. С. Горбачевтуң илеткели доозулган соонда, конференция хуралын даргалаан Н. И. Рыжков белеткел комитединиң өмүнээзинден дыңнадыг кылыры-биле И. П. Осадчийге сөс берген.

Республиканың Коммунистиг партия организациязын тургузуп турары — партияның болгаш чурттуң амыдыралында улуг политиктиг болуушкун болур деп, оратор эгезинде чугаалаан. Россияны болгаш бүгү чуртту ниити национал кризистен уштур дээш демиселге чоннуң тургузукчу бүгү күштерин каттыштырарынга ол дузалаар. 1921 чылда чуртка болгаш партияга тургустунуп келген байдалга хамаарыштыр В. И. Ленинниң бижээни «Партияның кризизи» деп чүүлдү оратор конференцияның киржикчилеринге сагындырган. Ынчан база-ла бо хевирлиг байдал тургустунуп келген турган. Ол байдалды өөренип көргеш, В. И. Ленин кандыг-даа аар-берге боор турзажок, херек кырында тургустуна берген шынныг чүүлдү чалданыш чок барымдаалап көөр болгаш, ол байдалды кончуг кичээнгейлиг тодарадып алгаш, ооң уштунуп алырының оруктарын дилеп тывар ужурлуг бис деп бижээн.

Ленинниң ол чагыы амгы үеде-даа болунуң үнезин чидирбээн. СЭКП бодунда болгаш партия организациязы бүрүзүнде байдалды эки өөренип көрүп алгаш, ажыл-херээн экижиткеш, чуртта байдалды холга тудуп алгаш, кризистен уштунуп үнериниң эртемге үндезилеттинген тодаргай оруктарын дилеп тывар, боттуг хемчеглерни алыр аргалыг. Бир эвес бо бүгү чүүлдерни ол боттандырар болза, ажылчы чоннар партияны политиктиг авангардывыс деп база катап көре бээр.

Оратор белеткел комитединиң кандыг янзылыг тургузуп турганын база ооң канчаар ажылдап турганын конференцияның киржикчилеринге таныштырган. Партияның край, область болгаш округ комитеттери боттарының пленумнарынга ооң составынга төлээлекчилерни соңгаан. Апрель 3-те М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле эрткен баштайгы хуралга амгы конференцияның документилерин белеткээр комиссияны болгаш дөрт ажылчын бөлүктү тургускан. Оларны партия ТК-ның Россия бюрозунуң кежигүннери удуртуп турган. Комитет чүгле организастыг айтырыгларны эвес, а идей-теоретиктиг болгаш политиктиг айтырыглар талазы-биле коммунистерниң киирип турганы санал-бодалдарын ниитилештирип түңнээр сорулганы бодунуң мурнунга салган турган. Ындыг болзажок чамдык бөлүктер Россия бюрозунуң база ТК-ның кежигүннериниң киржилгези чокка ажылдаар ужурга таваржып турган.

Россияның Компартиязын тургузар айтырыгга хамаарыштыр СЭКП-ниң удуртулгазы үр үеде тодаргай турушту ээлевейн келгенинден партияның, ылаңгыя Россияның коммунистериниң чамдык кезиинге чайгылыышкын, билдинмес чүүлдер тургустунуп келген. Ол-ла үеде Россияның Компартиязын тургузар съездини белеткээр талазы-биле инициативчи комитеттер Куйбышевке, Ленинградка, Новосибирскиге, Горькийге, Свердловскиге болгаш өске-даа хоорайларга ажылдап турган. Апрель төнчүзүнде Россия коммунистериниң инициативчи съездизиниң төлээлекчилериниң бирги хуралы Ленинградка боор эрткен. Белеткел комитединиң кежигүннери черчерде коммунистерниң киирген саналдарын, күзээшкиннерин илеткелге колдады киирерин барымдаалап турган. Болуушкуннардан үргүлчү хожудап, кудуруктап турары дээш СЭКП-ниң удуртулгазынга, ылаңгыя Россия бюрозунуң адресинге чидиг болгаш хөй санныг шүгүмчүлел болдунган.

Чуртка чүгле сөстүң, митингилерниң болгаш хуралдарның хостуун болдурган эвес, а анархисчи хээнерин болгаш чүнү-даа барымдаалап көрбес чоруктарны болдурган демократчылылга болгаш ажык-чарлыг чоруктарның байдалдарында, боттуг плюрализм кылдынып, янзы-бүрү партиялар, организациялар, шимчээшкиннер, фронтулар тургустунуп турар байдалдарда Россияның коммунистериниң партиязын тургузар дугайында айтырыгны дарый шиитпирлээр турган. Ол болдунмаан. Ынчангаш белеткел комитеди янзы-бүрү платформаларда болгаш туруштарда турар коммунистерниң санал-оналын ниитилештирип өөренип көөрүнче онза кичээнгейни салып турган. Республиканың партия организацияларының сеткил-хөөнүнден алгаш көөрге, коммунистерниң хөй кезии партияның XXVIII съездизинге чедир Россияның Компартиязын тургузарын саналап турар. Кризистиг байдалдан республиканы чүгле ленинчи хевирниң, ленинчи үндезиннерге тургустунган партия уштуп ап болур.

Бо дыңнадыгның соонда эртенги хуралга дугурушканының ёзугаар эдеричи илеткелдер эгелээн. «СЭКП-де Демократтыг платформадан» В. Н. Лысенко, «СЭКП-де Марксистиг платформадан» А. И. Колганов. Россия коммунистериниң инициативчи съездизинден В. А. Тюлькин эдеричи илеткелдерни кылган.

(Эдеричи илеткелдерниң допчулалы даразында солунга үнер).

• • •

Илеткел болгаш эдеричи илеткелдер талазы-биле санал бергеннер: В. И. Лалыгин — Читаның локомотив деподунуң тепловоз машинизи, С. Л. Серокуров — СЭКП Мурманск обкомунуң бирги секретары, Н. Ф. Сульдайкин — Мордва АССР-де Саранскиниң «Резинотехника» заводунда партком секретары, Т. И. Ляпакова — Вологда областа Усть-Кубинск ортумак школаның директорунуң оралакчызы, В. Г. Головачев — СЭКП Саратов хооркомунуң бирги секретары, улус депутаттарының хоорай Совединиң даргазы, Б. В. Гиласпов — СЭКП Ленинград обкомунуң бирги секретары, А. М. Макашов — Приволжье-Урал шериг округунуң шериглериниң командылакчызы, Г. И. Скляр — Калуга областа СЭКП Обнинск хооркомунуң бирги секретары, Е. И. Яркин — Татар АССР-де А. М. Горький аттыг Зеленодольск заводунда бригадир, А. Г. Мельников — СЭКП Кемерово обкомунуң бирги секретары.

Конференция ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

МОСКВА. (СЭТА). Чурттуң эң улуг республиказының айтырыгларын шиитпирлээринге Россия парламентизинге кандыг-кандыг комитеттер болгаш комиссиялар херек боор турарыл? Оларның харылаар айтырыглары кандыг болурул? Депутаттарның тургустунуп турар ол бөлүктерин парламентарийлерниң кайызы баштаарыл? Бо айтырыглар РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының июнь 19-та хуралдарынга кичээнгейниң төвүнге турган.

Санал-онаа солчулгазы үре түңнелдиг болган. Ооң түңнелинде Республика Совединде алды доктаамал комиссияны тургускан: Бюджет, планнар, үндүрүглер болгаш өртектер талазы-биле; Үлетпүр болгаш энергетика талазы-биле; Транспорт, харылзаа болгаш информатика талазы-биле; Социал политика талазы-биле; Кижиниң эргелериниң талазы-биле; Культура талазы-биле. Комиссияларының алды даргазының ийизин соңгаан, артканнарын ам дээрезинде координаторлар баштап турар.

Парламентиниң тургускан комитеттериниң харылаар айтырыгларынга, чижээ, республикалар аразында экономиктиг харылзааларның, кедээниң социал хөгжүлдезиниң, улус өөредилгезиниң айтырыглары, экологтуг айтырыглар кирер. Комитеттерниң ажылынга киржиринге улуг аргаларны кайы-даа палатаның төлээлекчилеринге, а ол ышкаш Дээди Советтиң кежигүнү эвес-даа депутаттарга бээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязы ажылын июнь 25-те уламчылаар.

РОССИЯНЫҢ БОЛГАШ БҮГҮ ЧУРТТУҢ САЛЫМ-ЧОЛУ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА-БИЛЕ

(Эгези 1-ги арында).

аренда дугайында база өске-даа — кончуг чугула, херектиг, үндезин хоойлулар хүлээп алдынган. Амдыызында олар боттанмайн турар. Колдуунда бүгү [illegible] болуп [illegible] дыгыл дээрге [illegible] амыдыралдың чаа хевирлеринге, чаартылгаларга удурланып турар ажыл-агый органнарының, удуртукчу кадрларның ол кезээниң туружунда болуп турар. Маңаа база бичии-даа саат чокка хөделгени дээре.

Экономикада болгаш политикада үндезин чаартылгалар-биле холбашкан айтырыгларның бүгү дүргээ массаларга партийжи ажылга чаа негелделерни идип үндүрүп турар. Кедизинде барып биске чугула хоойлулар-даа бар болур, оларны боттандырарының чогумчалыг механизмин тып доктаадып-даа алыр бис, ынчалза-даа ооң түңнели бо бүгүге кижилерниң хамаарылгазындан кол хамааржыр. Мээ-медерелди эде тургузарынга улуг ажыл херек-тир. Ол дээрге партияның моон соңгааргы эң чугула сорулгаларының бирээзи болур-дур. Мынча деп чугаалап каайн: ол кончуг улуг социал сорулганы шиитпирлээринге ылап-ла партияның ролюн чедир үнелевейн турар кижи болза, чамдык чүүлдерге чазып турар, частырыгларга болдунуп үнелээшкиннерин тургузуп турар-дыр.

Эштер! Он хонгаш-ла шуптуңар ооң киржикчизи болурунар XXVIII съездиге делгереңгей илеткел болуруң бодап тура-ла, мээн кысказы-биле чугаалааным чүүл эде тургустунуушкун чорудулгаларының нарынының, оларның удурланышкаан база чаңгыс аай эвээзиниң дугайын чугаалап турар-дыр. Бистиң эрткен төөгүвүс-даа, амгы революсчу чаартылгалар-даа партияның ажыл-чорудулгазы-биле шуут дорт холбашкан болганда, СЭКП ниитилелде чорүп турар дискуссияларның төвүнде барганы билдингир-дир.

Ийет, эрткен он чылдарның чедимче чок чүүлдери дээш, бөгүнгү бүгү аар-бергелер дээш партия бодунга харыысалганы хүлээп ап турар. Ынчангаш партия шүгүмчүлелдиң олунга таварышкан. Аңаа удур ам черле чүнү чугаалаар боор. Ынчалза-даа мындыг чүүл-биле чөпшээрешпес бис, ол, чүл дээрге чуртту демократтыг чаартырының, партияны эде тургузарының чөптүг, үндезиннииг шүгүмчүлели-биле чергелештир партияның кылган болгаш кылып турар бүгү чүүлүн карартырының оралдажышкыннары бар болуп турар. Ниитилелге СЭКП-ниң узуткаарының хамаарылгазын албадап турар. Мындыг негелделерлиг үннер дыңналып турар: СЭКП буруузун билингеш, политиктиг аренадан үнер ужурлуг. Ындыг негелделерниң чөңгээлиг утказы, күткүүшкүннүг угланыышкыны шуут илергей.

Бистиң улузувус база ниитилел аар өртек-биле төлээн эрткен частырыглар дээш шын шүгүмчүлелден СЭКП-ниң, чүнүң-даа мурнунда ооң удуртулгазын камгалаарының туружун ээлевезивис билдингир болбайн аан. Бир эвес сөөлгү чылдар дугайын чугаалаар болза, эрткен үениң аар үүргезин ажып эртеринче чүткүвүшаан, ниитилелди чаартырын калбартып тура, партия, ооң ТК-зы, Политбюро чедир көрбейн барган чүүлдерден база харын частырыглардан-даа чайлаваан. Бис чамдыкта болуушкуннардан озалдап, ол-бо айтырыгларның шын политиктиг шиитпирлерин тыппайн келген бис. Силерниң кичээнгейиңерни углаксап турар чүүлүм — ол дээрге партия комитеттеринге буруудалмышкын эвес, а харын агартышкын-даа болзун, олар ниитилелдиң демократчыдылгазының болгаш политикаже ханылаанының, массалар-биле харылзажылганың чаа негелделериниң байдалдарында дээштиг хөделиринге белен эвес болганы-дыр. Өскээр чугаалаарга, болуп турар болуушкуннарның утказын шын билип ап, аңаа дүүштүр боттарының ажылының стилин болгаш методтарын эде тургузуп шыдаваан.

Бистиң системавыстың иштинге чаштынып чыткан националисчи болгаш сепаратисчи күштерни, оларның популисчи (хожудангай) элементилер-биле каттыжар аргазын, ол бүгүнүң айыылдыг социал колужулга тургузуп болуруун чедир үнелевээнивисти бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле миннир апаар.

Оон-биле чергелештир СЭКП-ниң эде тургузуушкунга принципиалдыг туружунуң шынныын чигзиниглиг кылдыр көрүп турар бөлүктер партияның бодунда база тыптып келген. Кижилер партияда чүү болуп турарыл, ол кайнаар бар чыдарыл, ол кандыг апарып деп айтырыгларны дүвүрел-биле салып турар. Съезд мурнунуң санал-онал солчулгазының үезинде СЭКП Төп Комитеди бо айтырыгларны эң ажыы-биле база дүвүрел-биле салып турар муң-муң резолюциялары, кыйгырыгларны база өске-даа документилерни партия организацияларындан алган. Политиктиг партияга санал-оналдарының үскүлежиишкини, демисели черле турар, харын-даа эргежок чугула херектиг деп санап турар бис. Политиктиг бедик байдалды тургузарының эң чугула негелдези-даа ол. Мону удуртулга болдурган, СЭКП-ге интеллектуалдыг [illegible] хостуугу бойдур чедирип база деткип турар бис. Съезд мурнунуң санал-онал солчулгазын база-ла бо туруш-биле үнелеп көрүп турар бис.

Партияга көстүп көрбээн ол эң чидиг болгаш калбак санал-онал солчулгазының үндезини болза партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилели база СЭКП Уставының төлевилели, а ол ышкаш альтернативалыг элээн каш платформалар, оларның иштинде эң шыырак деткимчени алган демократтыг болгаш марксисчи платформалар болган. СЭКП-ниң Москва, Ленинград болгаш өске-даа улуг девискээр организацияларының, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының парторганизациялар төлээлекчилериниң чөвүлел хуралының, дээди өөредилге черлериниң парткомнарының секретарьларының Бүгү-эвилел семинарының хүлээп алганы съезд мурнунуң документилери чуртта болгаш партияда эки талалыг деткимчени алган. Санал-онал солчулгазынга улуг идигни бистиң парлалгавыс берген, «Правданың» дискуссия хуудузу коммунистерниң-даа, партия кежигүнү эвестерниң-даа съезд мурнунуң идиири апарган.

Ниитизи-биле бо бүгү санал-онал солчулгазының үезинде партияның интеллектуалдыг күчү-шыдалы өскен деп санап турар мен. Мону безин алгаш көөрге, санал-онал солчулгазының улуг хемчээлдиг эки талалыг ажык-дузазы бар. XXVIII съездиниң белеткелиниң талазы-биле комиссияның чагызында съездиниң делегаттарының аразындан тургустунган тускай ажылчын бөлүктер программыг документилерниң чаа төлевилелдерин ажылдап кылырын амгы үеде доозуп турар. Бо ажылдар хөй-хөй чылдарның дургузунда бир-ле дугаар хоорук, чүгле аппаратка эвес, а үре-түңнелдиг демократтыг маргылжылганың болгаш санал-онал солчулгазының байдалдарында эртип турары бо боол чадавас боор. Документилерни немей ажылдап кылырынга альтернативалыг платформаларның төлээлекчилери база дорт киришкен, ол чорук чамдык чөрүлдээлиг чүүлдерни ап каар, артканнарын съездиге чугаалажып көөр кылдыр киирер арганы берген. Бистиң ол документини ам адап турарывыс СЭКП-ниң немей ажылдап кылдынган «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп программыг медеглелиниң төлевилелин алган, баштайгы номчулга-биле таныышкан боор силер. Партияның Россия чыыжының делегаттары боттарының бодалдарын аңаа киирер боор деп бодай-дыр мен, а ооң чедир ажылдап кылыышкыны XXVIII съездиниң болунга безин уламчылаар болгай.

Бүгү улустуң чугаалажып көрүүшкүнүнүң түңнелинде төлевилелдер, ылаңгыя программыг медеглел, улам аяншынчылыг, бистиң бодап турарывыс-биле, улам утка-шынарлыг апарган. Медеглел төлевилелинде ооң мурнунда 7 кезек турганының орнунга ам 3 кезек бар. «Ниитилелдиң кризизи болгаш партияның стратегтиг сорулгалары» деп адаттынган бирги кезекте коммунистерниң амгы байдалга тодаргай үнелелди бээр, чурттуң таваржып эртип турары ниитилел-политиктиг база социал-экономиктиг кризизинге, ооң иштинде эде тургустунуушкуннуң-даа үе-чадазында байдалынга, ооң ханы үнген дөстеринге база объективтиг чылдагааннарынга сайгарылганы кылыр деп саналдарын боттандырган.

Чуртта политиктиг күштерниң канчаар тургустунганын, тургустунуп турар политиктиг байдалдарда СЭКП-ниң туружу, ооң социал баазазы илереттинген. Партияның мировоззренилиг принциптери, ооң социалистиг шилилгеже база коммунистиг перспективаже уг-шиглии тодаргайлаттынган. Гуманныг, демократтыг социализмниң тодарадылгазы бердинген. Бо бүгү дээрге ооң мурнунда турганындан чаа чүүлдер-дир.

СЭКП-ниң хөделиишкиниериниң саналдап турар программазының эң кол идеязы — чурттуң таваржып турары эң чидиг кризисти ажып эртериниң оруктарын тодарадыры. Ол сорулганы ийи аңгы хевирлиг кылдыр илередип киирген. Экономиканы дээштиг, ажыктыг болдурарынче, чурттакчы чоннуң кузулаарын болдурбазынче, политиктиг эрге-чагырганы быжыглаарынче, националдар аразында болгаш социал эң чидиг чөрүлдээлер одаан соксадырынче угланган кризиске удур тодаргай хемчеглерни саналдаан. Оон-биле чергелештир — ниитилелди чаартырының үр хуусаалыг стратегтиг сорулгаларын база киирген.

ТК-ның төлевилелинге колдап турган шүгүмчүлелдерниң бирээзи, сактып тур боор силер, ол чамдык кезээнде күрүне органнарынга директива ышкаш апарганы деп турган болгай. Программыг айтыышкыннарны боттандырарының механизмни айытпаан болган. Ам, мээн бодал турарым-биле, ол четпес чүүлдер колдуунда ап кагдынган ышкаш. Партия болуңун сорулгаларын коммунистерниң, ооң иштинде күрүне органнарынга ажылдап турарының медерелин, дүүш [illegible] Конституцияда көрдүнгенин ёзугаар хоойлу саналдап киирер эргезин ажыглавышаан, массаларның бүзүрелин чаалап албышаан, чүгле политиктиг аргалар-биле чедип алыр апаар деп онзалап демдеглээн.

СЭКП-ниң программыг медеглелиниң болгаш Уставының төлевилелдеринде партияның үндезин эде тургузулгазын боттандырар, ниитилелге СЭКП-ниң ролюн өскертир болгаш партияның иштики харылзааларын демократчылар арганы берип турар хөй чаа чүүлдер кирген. Ниитилелге болуңун тура-хөөнүн ыдалап турган административтиг органдан СЭКП болуңун теоретиктиг болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазы-биле, айтырыгларны боттуг шиитпирлээрин саналдаар аргалыг-биле өске ниитилел-политиктиг күштер-биле хостуг маргылжылганың байдалдарында политиктиг баштың болур эргеде туржур политиктиг организация кылдыр шилчиир.

Партияны ёзулуг-ла демократчылар сорулга-биле ёзу барымдаалаан номенклатуралыг системадан ойталаары, чажыт бадылаашкынның болгаш кандидаттарны хостуг депшидериниң байдалдарында партия комитеттериниң секретарьларын, кежигүннерин, партия чыыштарынче делегаттарны соңгууру ышкаш ындыг хемчеглер көрдүнген. Эвээш кезиниң боттарының туружун камгалаар, ооң иштинде партияның массалыг информация чепсектеринге камгалаар эргезин, тус-тус коммунистерниң болгаш бөлүктериниң боттарының идей-политиктиг үзел-бодалын платформаларга илередир эргезин Устав ёзугаар магадылаан турар апаар. Партияның кол звенозунуң, эге парторганизацияларның эргелери дыка калбарар, олар боттарының сорулгаларын база ажыл-чорудулгазының хевирлерин, боттарының органнарының, аппарадының тургузуун болгаш саны, хуралдар, политиктиг акциялар эрттирериниң хуусаазын база чурумун бот-тускайлаң шиитпирлээр, СЭКП-ге хүлээп алышкынны туюлунга чедир шиитпирлээр эргелиг апаар. Партия кежигүннери боттарының бактаап, ажыл чорудары эге организацияны бүдүрүлге, девискээр аайы-биле азы оларның кайызынга-даа турарын шилип алыр эргени алыр. Кежигүн дадывырының хемчээлин кызыраа саналдап турар. Съезд документилериниң төлевилелдеринде бирги черлиг кичээнгейни эвилелдешкен республиканың компартияларының организастыг, кадр, парлалга болгаш саң-хөө ажыл-чорудулгазының бүгү талаларынга бот-тускайлаң чорукту хандырарынче угландырган.

Съезд мурнунуң дискуссиязының эң чугула айтырызы — Россияның Коммунистиг партиязын тургузарының дугайында айтырыг болур. РКП-ни ынчаар адаайн — тургузары деткээн хөй-хөй муң чагаалар СЭКП ТК-же коммунистерден келгилээн, партияның улуг-улуг эге, район, хоорай болгаш область, ооң иштинде Москва, Ленинград, Свердловск, Волгоград организацияларындан, чамдык автономнуг республикалар: Коми, Карелия, Якут болгаш өске-даа черлерден резолюциялар келгилээн. Россияның коммунистериниң организастыг тургузуун бот-тускайлаң партия кылдыр эде тургузар деп идея Россияның коммунистериниң хөй кезиниң сеткил-сагыжынга кирген дээрзи ам илдең апарган.

Чуртта тургустунган амгы ниитилел-политиктиг байдал ындыг шиитпирниң ажыктыг талазынче чайлып турар. Ол хамыктың мурнунда РСФСР-ниң, өске-даа эвилелдешкен республикалар ышкаш, бот-догуннаашкынын калбартырыы-биле болгаш быжыглаары-биле холбашкан. Бис куруг черден ажыл эгелевээн бис. Россияның бот-догуннаашкынын тургузары долу күш-биле чорүп турар. Эрткен чылдың сентябрьда ТК-ның Пленуму РСФСР-ге эргелеп башкарылганың немелде республика органнарын, административтиг, экономиктиг, идеологтуг, культурлуг болгаш эртем болгаш өске-даа органнарны аңаа киириштир тургузарының ажыктыының дугайында түңнелге келген.

Ол чорудулгага күштүг салдарны Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи берген. Россия күрүнезин «чедир тургузары» эгелээн. РСФСР-ниң эргезинче эвилелдиң дөрт министерствозу дамчыткан, республиканың Иштики херектер министерствозу тургустунган. Россияның интеллектуалдыг күчүзүнүң каттыжышкынының эгезалдынган — Россияның Эртемнер академиязы тургустунган болгаш адырлар академиялары, массалыг информация чепсектериниң системазы тургустунуп турар. Россия Федерациязынга ол чок турган болгай. «Женщины России» («Россияның херээженнери») журналды үндүрер дугайында шиитпир хүлээп алдынган. 1991 чылдан эгелеп «Учитель России» («Россияның башкызы») үнүп эгелээр. «Родина» («Төрээн чурт») журнал РСФСР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң журналы апарган. Ниитилел-политиктиг журналды үндүрер дугайында айтырыг шиитпирлеттинген. Телевидениеге «Советская Россия» («Совет Россия») канал ажыдылган. Хүнүн-не ол ийи шак [illegible] бирги болгаш ийиги каналдар-биле 5 шак чедир калбарар. Ынчалза-даа Россияның онзагай талаларын адырга, республиканың бот-тускайлаң телевидениези херек болуп турар. Ол сорулганы дарый шиитпирлээр херек. Ол айтырыгны эң кыска хуусаада шиитпирлээр күзел-чүткүл-даа, материалдыг-даа, өске-даа курлавырлар четчир боор деп бодаар мен.

Республиканың чаа политиктиг системазының структуразын хевирлеп тургузарының идепкейлиг ажылы чорүп турар. Бо угланыышкынга СЭКП ТК-ның Россия бюрозун, Россияның Хамаарышпас профэвилелдерин, комсомолун, РСФСР-ниң Национал айтырыглар талазы-биле күрүне комитедин тургусканы тодаргай базымнар болган. Россияның өске-даа ниитилел-политиктиг организациялары болгаш каттыжышкыннары тургустунуп турар.

Россияның Компартиязын тургузары ол негелделерден болгаш чурттуң политиктиг амыдыралының негелдезинден укталып турар. Россия Федерациязының хөгжүлдезиниң бүдүн күрүне тургузуу болур айтырыгларының бүгү комплекизин шиитпирлээринче күженишкиннерни мөөңнээриниң республиканың экономиктиг, угаан-бодал, национал хөгжүлдезиниң бүгү российжилерге ажыглаттынып болур угланыышкынын ажылдап кылырының эргежок чугулазы негеттинип келген. Бөгүн политиктиг амыдыралче бүгү чаа партиялар болгаш шимчээшкиннер кирип, олар Россияны катап тургузарының аңгы-аңгы программаларын саналдап турар. Политиктиг ол хөй янзы үнге Россияның коммунистериниң сарыылдыг, үнелиг сөзү чаңгыланыр ужурлуг.

Олар Россияның бодунуң айтырыгларынга-даа, Совет Эвилели-биле бот-боттарының аразында харылзаага-даа хамаарыштыр бодап кылган турушту ажылдап кылып, ону политиктиг болгаш парламент чайлаш чок үскүлежиишкиннерден камгалап шыдаар дээрзинге бүзүрээр мен. Оларның бот-тускайлаң партияже идепкейлиг болгаш организастыг каттыжышкыны моон-биле холбаштыр чогуур үезинде болуп турар. Өске бүгү политиктиг партия ышкаш, Россияның Компартиязы өйү келген социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле бодунуң программазын саналдаар, хоойлу үндүрер инициативаны көдүрер, хоойлу ажылдап кылырынга идепкейлиг киржир, республиканың дээди күрүне болгаш тус чер органнарынга бодунуң төлээлежилгезин чедип алыр болгаш бодунуң политиказын ында ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр чорудар ужурлуг.

Чоокта чаагы-даа, оон дыка ырак мурнундагы-даа төөгүде болуушкуннарның анализи республиканың коммунистериниң күчүлүг болгаш салдарлыг организациязы чокта социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле дыка хөй аргалар ажыглаттынмайн баар деп бодалды тывылдырып турар. Ындыг организация турган болза, хөй-ле чүүлдерни быжыглап, камгалап, камнап база көвүдедип ап болур турган боор.

Бөгүн ажыл-херектиң ёзулуг байдалын бүрүнү-биле көөрү, республикада тургустунган байдалдың чылдагааннарын сайгарары чугула. Эвилелдиң өске-даа девискээрлериниң камнаваан чагырып дужаар системаның кол согуушкуну РСФСР-ге таварышкан. Чурттуң төпчүткен күрүне эргелеп башкарылгазының бүгү структуразы Россияның девискээринге тургустунуп, экономикага болгаш эргелеп башкарылгага Эвилел структуразы-биле каттыжа берген. РСФСР-ниң күрүне структуразы дыка үр үе дургузунда ажытталып, ниити эвилелдиинге холужуп калган турган. Россияның күрүне эргелеп башкарылгазын чедир тургуспаан чорук республиканың бүгү хевирлеринге, российжилерниң социал байдалынга болгаш моральдыг чоруунга багай салдарны чедирген.

Ындыг байдал өске республикаларга бодаарга, күрүне эргелеп башкарылгазының чедингир эвезинге, политиктиг болгаш экономиктиг эргелерни кызамдаарынга чедирген. Бодунуң чонунга эргежок чугула социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын Россия барык шиитпирлеп шыдавас турган, ону чүгле төп органнар шиитпирлеп келген. Программаларның хөй кезиини, хамыктың мурнунда республиканың курлавыр күчүзүн ажыглаары-биле холбашкан программаны эвилелдиң кылдыр ажылдап кылып, хөй кезиинде ооң чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарын барымдаалавайн келген. Россияның экономиказы социал сорулгаларны шиитпирлээринче, чонунуң хереглелдерин хандырарынче кошкак угланган болгаш ындыг турбуже аар болгаш кээп тывар адырларының бүдүрүлгелерин эмин эртир хөйнү туткан турган. Республиканың үлетпүр продукциязын ажыглаарының үлүү чүгле 24 хуу.

Мынчага чедир РСФСР бодунуң күрүне тургузуу кылдыр санаттынмайн келгенин канчап-даа [illegible] чүүл болур. Россия [illegible] бот-тускайлан кылдыр СЭКП-ниң политиказынга-даа, чурттуң чазак органнарының ажыл-чорудулгазында-даа кезээде кирип турган. Ынчалзажок республиканың күрүне, ниитилел-политиктиг эргелел системазынга четпейн турар элементилерни хевирлеп азы катап тургуспас болза, социал-экономиктиг өйү келген чаартылгаларны боттандырары болдунмас дээрзи билдингир. Мында автономнуг тургузугларның, крайларның болгаш областарның экономиктиг база социал хөгжүлдезиниң деңнелинде илергей, хөй дакпыр ылгалдар тургустуна берген. Чамдык девискээрлерде Россияның суурлары хоозураашкынга таваржып, чурттаар бажың чедишпестеп, экологтуг айыылдың зоналары тыптып келген.

Россия Федерациязынга тургустунган национал оруулганың кол нурууз камгалал хереглелинче чорүп турган — ол дугайын онзалап демдеглексседим. Үр үеде шыңгыы шериг удур туруушкуннарының үезинде ол негеттинип келген, харын-даа эргежок чугула хемчег болуп турган. Бүгү Россия күрүнениң чөленгиижи болуп келген болгаш болуп-даа турары билдингир. Республиканың улус ажыл-агыйының, хоорай-суурларының, бүгү социал адырның хөгжүлдезинге ол чайлаш чок салдар чедирген. Ынчалзажок бөгүнде байдал үндезини-биле өскерлип турар. Чаа политиктиг угаап бодаашкын үре-түңнелди берип, социал-экономиктиг политиканың кол талаларын бир янзы шилип алыр аргалыг болдурган.

СЭКП-ниң кезээ болбушаан Эвилелдиң бир чөленгиижи болур Россияның Компартиязының тургузукчу ролюн мен мынчаар көрүп турар мен. Россияны камгалаарын аңгылаарындан, кызыы көөр чоруктан азы харын-даа ССР Эвилелинден үнериден дилеп турарларга мен көңгүс удур мен. Кым-бир кижи Россия Эвилелден дашкаар чедишкиниг хөгжүүр деп бодап турар чадавас ирги бе? Ол дээрге хоозун бодал-дыр. Республикаларның күчү-шыдалын каттыштырып албайн, он-он чылдарда кады амыдырал база ажыл үезинде тургустунган Эвилел иштиниң кооперациязының болгаш күш-ажыл хуваалдазының артык күштүүн ажыглавайн турганш, экономикага болгаш социал адырга дүрген темп-биле бурунгаарлаашкын болдунар бе? Эвилелди кезекке чарарынга, дириг чүве кезип сойганы дээр чүве бе, үр чылдарда тургустунган улус ажыл-агыйының харылзаазын үзеринге белен кижилер ол чорук Россия Федерациязының бодунуң сулараашкынынга эккээр дээрзин билбейн турар-дыр. Шак ындыг шенелделер — Россияның, ооң чонунуң мурнунга кеминг үүлгедиг-дир. Россияның коммунистери ону шын үнелеп билир дээрзинге бүзүрээр мен.

Бо айтырыг чүгле экономиктиг эвес, харын-даа угаан-бодал талазы-биле ханы ужур-утказы. Чүгле культураларның болгаш дылдарның амыдыралчы күжү долган болгаш сиңниккен, оларның-биле төөгү талазы-биле холбаалыг, оларны байыдыпшаан, боду олардан байып ап турар шак ындыг байдалда Россия оозу-биле онзагай болгаш өндүр улуг болуп турар, шынны-биле алыр болза, ол ындыг-дыр. Дазылдаанып быжыгып калган ол системаны тура тыртыптар чүве болза, ол ам шуут Россия-даа эвес азы биске ыдыктыы-биле база салгалывыска камныы-биле дамчыдып бээривис шуут ындыг Россия эвес апаар-дыр. Ол дугайын бүгү российжилер, бистер, ханы бодаар база утпас ужурлуг бис.

Девискээр талазы-биле хаалчак болуруунче угланыышкын болгаш экономика талазы-биле аңгыланыр чорук, чер-чурт тыртыжар чоруктар, тарамык рынок тургузар дээн күзел экономиктиг чаа харылзааларның тургустунуп, бот-башкартынарының база бот-акшаландырылышкынының хөгжүлдезиниң баштайгы үе-чадазында-ла чамдык черлерге көстүп келген. Амыдыралчы эргежок чугула ажыл-агый харылзаалары айыылга таваржып турар, күш-ажыл хуваалдазының он-он чылдарда тургустунуп келген хевири, ону специализастаары болгаш кооперастаары хажыттынып турар.

Шак ындыг фактылар бар дээш кижилерни, удуртукчуларны, күш-ажылчы коллективтерни буруудадыр бодавайн тур мен. Мен-не болзумза, реформаны дүрген шимчедир база күш-ажылчы коллективтерниң тускайлан болуруун хөгжүдерин чедип аар, оларның ажыктыг ажылдаарынга эргежок чугула аргаларны бербишаан, амыдырал-чурттаалганы экижидеринге салдарлыг болур түңнелдерни чедип алыр талазы-биле боттуг түңнелдер үндүрер-ле дир мен. Болап көөрүмге, чугула чүүл ол-ла-дыр. Регионнарның экономика талазы-биле тускайланырынга, национал аңгыланырынга, Россияны кандыг-ла-бир княжестволар тургузуунче [illegible] дээш болдаарга удур Россияның Коммунистиг партиязы туржуп шыдаар, үндезин экономиктиг чаартылгаларны шын-биле чугаалаарга, оон боттаалынга туруп турар болгай бис, дүргедедириниң оруктарын база тып алыр деп бодаар мен.

Россияга тускайлаң Компартияның эргежок чугула апарганы национал байдалдың ужур-утказының өзүлдези-биле база тодараттынып турар. Россияда чурттап турар чон, бистиң бүгү чуртувуста ышкаш, хөй янзы. Ону теория кырынга бистер билип турган бис. Ынчалзажок херек кырынга алыр чүве болза, харылзаалар чон бүрүзү-биле онзагай талаларлыг болур ужурлуг деп сорулга он-он чылдар дургузунда ылаптыы-биле черле тургустунмайн келген. Колдуунда-ла интернационализмниң илерээшкиниң көргүзүп турар шак ындыг арга колдап турган. Оон аңгыда, теорияга, политикага, харын-даа мырыңай практика кырынга безин националларны каттыштырар сорулганы салып турганы чугула сорулгаларның бирээзи бооп турган.

Ниитилелдиң ажыл-чорудулгазының хевирлериниң хөйү — чаагай чорук деп чүвени бис бөгүн медереп билип эгелээн бис. Экономиканы демократчылары, өнчүнүң хевирлериниң хөй янзы болуру, политиктиг реформаны болгаш бот-башкартынылганың эге хевирлерин ханылаары республикаларның болгаш улустарның хөгжүлдезинге хөй хевирлерни тывылдырар. Чедип алдынган экономиктиг болгаш интеллектуалдыг күчүге, төөгүнүң арга-дуржулгазынга, национал чаңчылдарга болгаш амыдырал байдалдарынга даянып, совет ниитилелдиң база бүгү кижи төрелгетениниң хөгжүлдезинге боттарының улуг-хуузун олар киирер аргалыг боор турар.

Ол хөй янзы чүүлдүң кандыг-бир дөзү бары чугаажок. Ала-чайгаарлап, национал бот-догуннаар чорукче адаандан өрү үнүп орар чүткүлдү социализмни чаартырының ажылы-биле кончуг эптиг кылдыр харылзаштырарының сорулгалары бөгүн бистиң мурнувуста туруп келген. Алызында ол дээрге ийи талалыг чаңгыс аай чүүл-дүр дээрзин боттарывыс билип ап, ону совет кижилерге бүзүредири кончуг чугула. Национал идея биле социалистиг идеяны удурланыштырар дээн оралдажышкын бо-даа, дөө-даа талазынга хоралыг. Күзел-соруктуг көдүрер социалистиг сорулга чокта ёзулуг национал чаартылга болдунмас. Кырындан азы кыдыындан албадаттырып эвес, а национал амыдыралдың хөрзүнүнден өзүп кээр болза, чүгле ынчан социализм быжыг боор. Чүгле ынчаар көргеш, кижиге ылап-ла гуманныг болгаш демократтыг тургузугну бадыткап, хөй националдыг чорукту ниитилелдиң болгаш күрүнениң күжү кылдыр хуулдуруп шыдаар бис.

Ол ала-чайгаар болу бээр деп идегеп болбас. Ылап-ла патриотчу чүткүлдер-биле интернационализмниң үнелиг чүүлдериниң ханы харылзааларын медереп билип болур, национал хөгжүлдениң эргежажы, ооң социалистиг угланыышкыннары болгаш кижи төрелгетениниң үнелиг чүүлдери аңаа чоок болгаш партияның салдары амгы байдалдарда дүргени-биле улгадыр. Россияның Компартиязының бот-тускайлаң чоруу ооң бодун тургузуп турар партия организацияларының политиктиг инициативазы чок боорун эвес, а харын делгереңгей боорун көрүп турар. Чүгле ады-биле эвес, алыс утказының талазы-биле РСФСР улустарның федерациязы боору ниити планга кол сорулга ында. Россияның коммунистериниң партиязы политиктиг аргалар-биле автономияның бот-догуннаан боорун бадыткаарынга идигни бээр боор деп идегеп болурунуң барымдаазы бар.

Эштер, кижизиг чорукту байдалын тургузарынга республикага чүү хире идиг бээриниң, кижиниң эрге-ажыктарынга, ооң культуразынга, угаан-сарыылынга, национал характеринге кичээнгейлиг боорундан Россияның Компартиязының политиктиг амыдыралга байдалы, ооң авторитеди хамаарылгалыг болур. Чугаа чүгле эки орус чаңчылдарны катап тургузарының дугайында эвес, а кижи бүрүзү мөзү-бүдүштүг чурттаарының культурлуг байдалын тургузарының дугайында чорүп турар. Ол — бистиң өскерпээн төөгүлүг тураскаалывыс, национал арын-нүүрүвүс болгаш мөзү-шынарывыс-тыр. Маңаа холбаштыр мурнакчы үзел-бодалдыг болгаш чонунга кезээде эки бараан боол келген Россия интеллигенциязынга өөрүп четтиришкинимниң сөстерин илередир бодап тур мен. Үрегдеттирген болгаш түр үеде уттундуруп барган орус культураны, өске-даа улустарның культуразын катап тургузар талазы-биле чидиг хөй айтырыгларның комплекизин шиитпирлээр апаар. Ниитилелдиң бүгү угаан-бодал күштерин чыыр болгаш каттыштырар талазы-биле коммунистерниң тургузукчу ролю маңаа база көстүп кээр чадавас.

Россия Федерациязы — ооң улустарының национал культураларының чырыткылаңчак көрүнчүү. Маңаа хамаарыштыр үндезин сорулга — улус бүрүзүнүң культуразын хостуг-биле хөгжүдери, а чамдык девискээрлерге национал чаңчылдарны херек кырында катап тургузары, бичии хоорайларның культуразын катап хөгжүдери, Сибирьниң, Ыраккы Чөөн чүктүң болгаш Соңгу чүктүң улустарының культура күчүзүн улам көвүдедири, көдээниң хожудап калган чоруун ажып эртери негеттинип турар. Россияда амгы үеде чок боол турар гуманитарлыг структураларны: шинчилел институттарын, энциклопедия номнары үндүрер черлерни, этнография болгаш аас чогаал төптерин катап тургузар херек. Кижилерниң эртем-техниктиг революцияның негелделеринге чаңчыгып өөренииринге, долу үнелиг эртем ажыл-чорудулгазы кылырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар. Интеллектуалдыг өнчүнү камгалаарын хандырар, шыырак угаан-билиглиг кижилерниң өске чурттарже чоруй баарын болдурбас. Эртемниң, күрүне чагыгларының база акшаландырышкынның кол угланыышкыннарын шилип алырының системазы биске херек.

Хоойлужудулга үндүрерин саналдап киирер эргени идепкейлиг ажыглаары, РСФСР-ниң Дээди Совединиң, чазааның болгаш чер-черде совет органнарның республиканың угаан-бодал талазының статузун үндезини-биле бедидеринче угланган шиитпирлерни хүлээп алган турарын чедип алыры, ооң материалдыг болгаш эрге-хоойлу камгалалын, талантының аллар-адын хандырары, чырыдыкчы болгаш мурнакчы үзелдиг чаңчылдарны катап тургузары чугула.

Россияның Коммунистиг партиязын организас-политика талазы-биле тургузарынга ажыктыг база бир бадыткал бар. Бүгү чуртта ышкаш, республикада база-ла Советтерниң боттуг долу эрге-чагырагазын тургузар талазы-биле чорудулгалар хайнышкынныг чорүп турар. Хөй санныг политиктиг организациялар болгаш шимчээшкиннер тургустунуп келген. Бот-тускайлан Коммунистиг партиязы чок болур чүве болза, байдал таарымча чок болур, ол дугайын чугаалаан мен. Компартия Россияның ниитилел-политиктиг чаа системазының чарылбас кезээ болур ужурлуг. Ниитилелдиң политика болгаш экономика талазы-биле быжыг туруштуг болуруун барымдаалап көрүп турганш, Россияның Компартиязы бодунуң политиказын ажылчын шимчээшкинниге, профэвилелдеринге, аныяктарга, тараачыннарга хамаарыштыр билдилиг боттандырып чорудар ужурлуг. Бодунуң политиктиг удурланыкчыларынга дээштиг харыыны ол ындыг янзылыг бээр ужурлуг.

Эштер! СЭКП-ниң составынга Россияның бот-тускайлаң Компартиязын тургузарынга бисти чедирип келир кол факторларның дугайын үстүнде көрген бис. Ындыг болзажок, бо айтырыгның ханызында чыдып турар ам дээрезинде билдинмес диалектиканың бүгү нарынын бодап көөр херек. Кол-ла нарын чүүл болза Россияның коммунистериниң организастаттынарын СЭКП-ниң ниитизи-биле сырый каттыжарының аажок чугулазы-биле канчаар дүүштүрерил, Россияга аңгыланыксаар хөөннерниң күштелип болуруун делегейниң улуг күрүнези болуп турар ССРЭ-ниң чаңгыс эптиг болгаш бүдүн-бүрүн чоруун камгалап арттырар ужурлуг бистиң хүлээлгевис-биле канчаар капсырлаштырарыл?

Ол айтырыгларга амгы үениң байдалдарында харыылаары дээрге-ле бистиң партиявыстың салым-чолун, Россияның, бүгү чурттуң салым-чолун, а бир эвес делегей цивилизациязынга амгы Совет Эвилелиниң ролюн барымдаалап көөр болза, чамдык талада оон база салым-чолун үр үе дургузунда тодарадыр ужурлуг төөгүлүг шиилгени боттандырары-дыр.

Оон аңгыда, бис шиитпирни чуртта калбарган политиктиг чидиг демиселдиң байдалдарында хүлээп ап турарывысты база барымдаалап көрбээже талаар. Ол демиселге Россияның Компартиязының дугайында айтырыгны илдең политиктиг сорулгаларны чедип алырының аргазы, күштүг бира кылдыр ажыглаарын оралдажып турарлар бар. Политиктиг сөс-домаанга чыл азы бүдүн-чартык чыл мурнунда-ла «Россия» деп билиишкинни ажыглавайн турган кижилер ам бөгүн келгеш Россияның эрге-ажыктарының аажок алгыжы камгалакчы болчукчулары апарганын кижи эндепсиниң көөр-дүр. Россияның Компартиязын парламент партиязы деп бүлүгүй үндезинге организастаар деп турар оралдажышкыннар база-ла чажыт чүве эвес. Ындыг таварылгада ол боттуг политиктиг күш-шинээ чок туугай клуб болу бээри илдең. Ындыг саналдарның алыс сорулгазы — СЭКП-ниң иштинде үрегдээри, ону политиктиг аренадан чайладыры. Айтырыгны каш янзы кылдыр көрүп турарында база бир халымак чүүл болза, чуртта болгаш партияда эде тургустунуушкун чаартылгаларын догматиктиг ёзу-биле хүлээп көрбезиниң принциптеринге Россияның Компартиязын катап тургузар дээр кыйгырыглар болуп турар. Ындыг үзелдерниң талалакчылары РКП-ни эде тургустунуушкунга удур тургузарын кордап турарлар, олар эде тургустунуушкун дээрге марксизмни эде көрени, оларның социализм дугайында амыдыралдан шагда-ла хоорлу берген бодалдарын буданы кылдыр санап турарлар.

Ындыг үзел-бодалдарның алыс бүдүжү-биле маргылдажып кирер бодавайн тур мен. Чаңгыс мону чугаалап каайн: амыдырал өскерлип турар, политиктиг ажылды чорударының байдалдары өскерлип турар, ындыг болганда партияга база өскерилгелер чайлаш чок. Шынап-ла, бир эвес ол амыдырал кыйыынче үндүр октатпайн, оон хайымныга артыксаар болза аан. Партияның чаартынарынга шаптыктаар дээн оралдажышкыннар алызында партияның үрегдээринче угланган, оон идей-политиктиг үндезиннерин божаннадыныынче кыйгырыглар база-ла ынаар угланган.

«Россияны долгандыр ындыг бырлаңнаашты» дөгерезин эки көрүп, билген турар ужурлуг бис, шынап-ла республиканың бодунуң айтырыгларындан база хереглелдериндеn тывылган, Россияның компартиязын тургузарын күзээн буянныг хөөннерден Россияның бодунга-даа, партияга-даа, чуртка-даа удурланышкак өжээтен сорулгаларны чедип алыр дээш Россияның айтырыгларын ажыглап турарларның күзелдерин ылгап билир ужурлуг бис.

Чогум-на ынчангаш бис бөгүн төөгүлүг шиилге мурнунда туруп турар-дыр бис. Амгы байдалда Россияның Компартиязын тургузар дугайында шиитпир хүлээп алдынары илдең. Маңаа чүгле СЭКП-ниң ниитизи-биле быжыглаар, партия хүрээлеңин сырый каттыштырар ужурлуг чүүлдерни тывары чугула. Аңгыланыкчы, националисчи, чарылдырыкчы күштерге удур партияның туржур шинээзин камгалап арттырары дээш демиселге Россияның Компартиязы кол чөленгиниш болган турары чугула. Ындыг болур дээнде хамыктың мурнунда СЭКП-ниң программалыг документилериниң, чаңгыс аай Уставының үндезининге Россияның Компартиязының идей-политиктиг болгаш организастыг чаңгыс аай чоруун хандырары эргежок чугула.

Россияның Компартиязының байдалын СЭКП-ниң тудуш кезээ кылдыр идегелдиг быжыглаар ужурлуг бис. А СЭКП чаңгыс аай партия болур ужурлуг. Оон-биле кады республикаларның компартияларынга ажылдаарының эң долу хостуун хандырган турары чугаажок. Чаңгыс аай СЭКП-ниң составынга бүгү-ле эвилелдешкен республикаларның деңэргелиг байдалының организастыг магадылалдарының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн саналдап, демократтыг ындыг деп чорукту хандырарының механизмнериниң талазы-биле бодалдарны чугаалаза чогуур. Ындыг инициативаны бүгү республикаларның компартияларының коммунистери үнелеп көөр апаар.

Оон кезиндыр мындыг санал бар: СЭКП ТК-ның келир үедеги Президиумунга бүгү-ле эвилелдешкен республикаларның компартияларының удуртукчуларын киирер ийикпе, азы республикалар компартияларының төлээлекчилериниң эң долу эргелерлиг тускай чөвүлелин тургузар. Бо бүгүнү ханы бодап көөрү база дискуссия үезинде чугаалажыры эргежок чугула, а ол бо-ла конференцияга эгелээр дээрзинге бүзүрээр мен. Бир эвес эвилелдешкен республикаларның хүлээп алган шиитпирлери СЭКП Уставынга чөрүжүп турар болза, оларны күш чок болдурар эргени төпке бээрин көрзүвүссе чогуур боор. Кандыг-бир республиканың кайы-бир чүүл талазы-биле ээлеп турары туружундан хамаанчокка партийжи массалар-биле, эге парторганизациялар-биле дорт харылзажыр, ниити партияга референдумнарны болгаш партийжи дискуссияларны чорудар эргени төпке база магадылаан турары чугула. Ол деңзигүүр чүүл болур болгаш чаңгыс аай компартияга, деңэргеге ажыктыг болур.

Черле ынчаш Россияның Компартиязын тургузарының идеязын боттандырганың барымдаалап көрүп турганш, СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелин кичээнгейлиг сайгарып көөр болза эки. Аңаа ам немелделер киирер херек, ол билдине берген. Делегациялар чөвүлелинге тодаргай айтырыглар көдүртүнүп, саналдар кирип турган. Олар эштерниң саналдарынга база кирер боор деп бодай-дыр мен, ынчангаш бодумнуң илеткелимге ол дугайын чугаалавас деп шиитпирледим.

(Төнчүзү 3-кү арында).

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Амгы демократтыг чаартылгаларның байдалында парламент бөлүктериниң азы СЭКП-ниң фракцияларының ажылын Эвилелдиң төлээлелге органнарынга углап баштаар эргени төнке быжыглаары эргежок чугула. Делегейниң политиктиг партияларының дуржулгазын өөренип көрүп тургаш ол эга партияның удуртур органнарындан хамааржылга чок кандыг-бир фракцияларны тургузарын хоруур тускай бижимелди Уставка киирерин бодап көрзе кандыгыл. Ындыгының төлээзинде ол дээрге кончуг чугула болгаш нарын айтырыг-дыр, ынчангаш ону хандыр бодап көөрү эргежок чугула.

Ол-бо республиканың компартиязының хүрээлелинге хамаарылгазын барымдаалап, СЭКП ТК-ның составынга кандыг-бир бөлүктерин органиазас талазы-биле хевирлээрин болдуруп болбазын Устав чурумунга көөр херек. Ол бүгү чүүлдер дээрге оонак чүвелерге хамааржыр ышкаш болзажок, ындыг оонак чүүлдер чамдык таварылгаларда шиитпирлиг ужур-дузалыг апарып болур. СЭКП ТК-ның статузун болгаш эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының статузун келир XXVIII съездиге тодарадыры эргежок чугула. Ол бүгү чүүлдер дээрге шиитпирлезе чогуур айтырыглар-дыр, оларны съездиге чугаалажып көөр херек.

Болунуң сорулгаларын күүседири-биле РСФСР-ниң компартиязы болунуң ТК-зын болгаш аңаа чагырткан аппаратты тургузар. Бүгү СЭКП чаартынып турар байдалдарда оларның ажыл-чорудулгазын база чаа ёзу-биле тодарадыр херек. Партия органнарының структуразы Советтериниң структуразын катаптавас ужурлуг. Партияның адын база тодарадыр ужурлуг бис. Бөгүнге чедир байдалды алгаш көөрге, Россия Федерациязының коммунистериниң партиязын РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы, РСФСР-ниң КП-зы деп адаар деп санал коллап турар. **(Алыш часкаашкыны).** Ук саналды делегацияларның чөвүлели херек кырында деткээн.

Эштер! РСФСР-ниң КП-зын тургузарының организастыг талазының дугайын конференцияның эгезинде чугаалашкан болгай бис. Конференцияга белеткел үезинде ТК-ның Россия бюрозу ол талазы-биле Россияның коммунистериниң санал-оналдарын эгезинде бүрүнү-биле өөренип көрүп четтикпээн. Демократтыг ёзу-биле тургустунган белеткел комитеди чер-черлерде партия организациялары-биле күн бүрү харылзааны быжыглаарынга дузалаан. Ажылчын бөлүктер делегаттарның киржилгези-биле илеткелди, резолюциялар төлевилелдерин, регламентини болгаш өске-даа документилерни белеткээннер. Россияның партия конференциязы коллегиалдыг ёзу-биле, чер-черлерде партия активиниң калбак киржилгези-биле белеткеттинген деп чугаалаарының бүрүн барымдаазы бар.

Россияның коммунистериниң белеткел комитединиң, ТК-ның Россия бюрозунуң санал-оналдарын барымдаалааш, бо конференцияга Тургузукчу съездиниң болгаш Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказының Коммунистиг партиязын тургузарының статузун тыпсыр деп санал бар. **(Алыш часкаашкыны).**

СЭКП-ниң съездизинге болгаш Россияның партия конференциязынга хары үгда соңгуткан делегаттарның бүрүн эргелери партияның организастыг хевирлээшкининиң талазы-биле кандыг-даа шиитпирни хүлээп алыр арганы берип турар. Бүгү коммунистерниң бүрүн эргелиг делегаттары төлээлээн конференция республиканың парторганизациязының дээди органы деп бодун чарлаар эргелиг.

Россияның Компартиязының Төп Комитедин, Политбюрозун, ТК-ның бирги секретарын болгаш Секретариатты, контроль-ревизия комиссиязын соңгуур дугайында база санал бар.

Россияның Компартиязының организастыг хевирлээшкининиң болгаш удуртур органнарын соңгуурунуң хүүсааларының талазы-биле өске санал база турган. Мен ону силерге дыңнадыр ужурлуг мен. Ол дугайын делегаттар база чугаалай бээр боор. Аңаа хамаарыштыр санал-оналдарны база сонуур ужурлуг бис.

Ук саналдың утказы мындыг. Тургузукчу съездини ийи чада-биле эрттирер. Бирги чадада, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир, республиканың Коммунистиг партиязын тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алыр. Төп Комитеттиң бирги секретарын соңгуур болгаш саналдарны болгаш документилерни ажылдап кылыры-биле компартияның удуртур органнарының составынга кандидатураларны тодарадыры-биле практиктиг ажыл чорудар оргкомитетти азы Россияның партия организацияларының төлээлекчилериниң чөвүлелин тургузар.

А съездиниң ийиги чадазында — РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының практиктиг ажылының айтырыгларын чугаалажып, кижилерни тодараткаш, оларны эки билип алыр, ынчан удуртур органнарны соңгуур. **(Алыш часкаашкыны).**

Мен бүрүн-бүдүн барымдаалалыг ийиги саналды база-ла силерниң кичээнгейиңерге долузу-биле чедирерин кызыттым. Ындыг болзажок, ТК-ның Россия бюрозу болгаш белеткел комитеди РСФСР-ниң Компартиязының бүгү удуртур органнарын бо съездиге, тодаргайлаарга, XXVIII съездиниң чыглыының мурнунга, соңгуур деп түңнелге келгенин силерге чугаалаадым. Делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлели база-ла ындыг саналга келген. Ук айтырыглар талазы-биле съезд тодаргай шиитпирни хүлээп алыр ужурлуг. **(Алыш часкаашкыны).**

Эштер! Бистиң бо конференциявыс СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткелге чугула салышкын болур, ук съездиниң шиитпирлери-биле бистиң улузувус улуг идегелдерин холбап турар.

XXVIII съезд программалыг документилерни хүлээп алыр. Ук документилерниң үндезининге ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенцияның бүгү чогумчалыг күштериниң ёзулуг сырый каттышкыны болур. Оларның эрге ажыктарын СЭКП илередир болгаш камгалаар, бүгү улус-биле доктаамал сүмележир ужурлуг. Бистиң партиявыс — социалистиг шилилгениң партиязы! Оон сорулгазы болза, гуманныг, демократтыг социализм ниитилелин тургузары болур. А амгы нарын шилчилгениң үезинде СЭКП-ниң кол сорулгазы болза, ниитилелди чаартырынга хамаатыларның дүгүржүлгезин чедип алырының болгаш чурттуң тургузукчу күштерин каттыштырарының оруктарын шудургу дилеп тывары деп бодаар мен.

Болунуң политиказынга партия хөй националдыг Төрээн чурттуң улус-чонунуң күзел-чүткүлүн ылап дыңнап билир, тускай догуннаан республикаларның күрүне тургузуун, оларның политиктиг болгаш экономиктиг тускайлаң чоруун быжыглаарының чогумчалыг шугумун чорудар, зас кырында эвес а херек кырында централизмни сагыыр, кады ажылдап кылган Эвилел керээзиниң иштинге ССРЭ-ниң бүрүн-бүдүн чоруун камгалаар ужурлуг.

Социализмниң угаан бодал болгаш мөзү-шынар идеалдарын са базып дорамчылаан сталинизмниң идеологиязын болгаш практиказын СЭКП кандыг-даа чугаа чокка, кандыг-даа тайылбыр чокка, шуут ажыы-биле буруу шаап турар дээрзин съездиге ол тодаргай чугаалаар херек. СЭКП Советтерниң бүрүн эргези дээш, чонунуң эргези дээш шиитпирлиг туржуп турар. Эрге-чагырганы бодунуң холунга мөөңнээшкинден, ажыл-агыйны командылаарындан, монополиядан, идеологтуг албадаашкыннарның кандыг-даа оралдажыышкыннарындан ойталап турар. Социализмниң сорулгаларын боттандырарда, партия ниитилелдиң деткимчезин оон бүзүрелин дамчыштыр, массаларга политиктиг ажылды дамчыштыр, парламент дискуссиязынга, Конституцияга болгаш хоойлуларга дүүштүр чедип алыр.

СЭКП демократтыг болгаш хөй-ниити шимчээшкиннер-биле чугаалажыышкыннарга, бистиң ниитилелдиң политиктиг быжыг туружунуң болгаш хамааты тайбыңының эрге-ажыктарынга дүүшкен бүгү чүүлдерге ажык.

Чугаамны доозуп тура, чогаадыкчы болгаш харысалгалыг дискуссияже, партия конференциязының болгаш СЭКП-ниң келир съездизиниң делегаттары — бистерниң шуптувуска онаажып турар Россияның салым-чолу дээш. Совет Эвилелиниң салым-чолу дээш канчаар-даа аажок улуг харысалганы медереп билиринче силерни база катап кыйгырып тур мен. **(Алыш часкаашкыны).**

Тыва бижиктиң 60 чылынга уткуштур

НЕПТЕРЕДИКЧИЛЕРНИҢ БИРЭЭЗИ

Кандыг-даа улуг, биче нацияларның төөгүзүнге уттундурбас эртып каар политиктиг, күрүне ужур-дузалыг болуушкуннар болгулаар. Тыва чонунуң төөгүзүнге ындыг болуушкун — тыва бижикти чогааткаының 60 чыл оюу.

Тыва Арат Республиканың экономика, политика, культура болгаш чырыдыышкын талазы-биле бурунгаар сайзыралынга арат-чонунуң бижик билбес чоруу улуг бергелерге таварыштырып турганын билир бис. В. И. Ленинниң дорт сөглээн мындыг сөстерин сактыылы: «Чуртка бижик билбес чорук бар турда, политиктиг чырыдыышкын дугайын чугаалаары берге... Бижик билбес кижи политикадан дашкаар турар. Ону баштай бижикке өөредир херек». Тыва национал бижикти чогаадыр дугайында айтырыгны 1929 чылдың төнчүзүнде болган ТАРН-ның VIII съездизинге ханызы-биле чугаалашкаш, тодаргай шиитпирни хүлээп алган. Ол ёзугаар тыва бижикти чогаадып тургузарының талазы-биле дуза кадары-биле БК (б)-ниң Төп Комитединге дилег чагааны чоруткан.

1930 чылдың июньда ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Л. Д. Покровский баштаан экспедициязы Тывага чаа бижиктиң төлевилелин эккелгеш, оон тыва дылга кайы хире тааржырын Кызыл хоорайга болгаш кожууннарга хынап көрген чүве-дир. Ол хыналдалар чаа бижиктиң төлевилелин тыва дылга бүрүн тааржыр дээрзин бадыткаан. Ол-ла чылдың июнь 28-те үнген ТАР чазааның Чарлыын ёзугаар совет эртемденнериниң дузазы-биле чогааткан чаа тыва бижикти ТАР-ның күрүне бижии кылдыр бадылаан. Оон бээр ам 60 чыл болуп турар.

Партияның, улус өөредилгезиниң күш-ажылдың хоочуну, ам 76 харлап чоруур, 1935 чылдан бээр партия кежигүнү Николай (Түлүш) Даржаевич Пиче-оол-биле чоокта чаа Кызылга ужурашкан бис. Ажылчын, амыдырал-чуртталгазы амгы үениң аныяк-өскениңге ёзулуг-ла үлегерлиг кижи чорду. Болунуң күш-ажылын ол 1930 чылда Таңды кожуунга баштай организастаан Элегес күрээкономга (ам Салчак Тока аттыг совхозка) тракторист дузалакчызы болуп эгелээн. Ынчан ол чаа-ла 16 харлаан. 1930 чылдың кыжынында мурнакчы ажылчын Николай Пиче-оолду ТАРЭ кежигүнүнге хүлээп алган. Бо чорук аныяк оолдуң политиктиг билиинге улуг базым бергени чугаажок. 1935 чылдың чазынында ол бодунуң үе-чергези оолдар-биле кады Тываның араттың революстуг аъттыг шериинге шериг албаны эрттирери-биле келдирткен. Шеригге баштайгы хүннерден эгелээш, Николай Пиче-оолдуң эрес-шоваазын, дидимин командирлери эскерип каан. Ынчангаш ону биче даргалар (командирлер) школазынче чоруткан. 1936 чылдың чазынында аңаа биче даргалар белеткээр школаны доосканының шиизылгазын тывыскан. Аныяк кызыл-шеригжиниң хуу амыдыралынга болган база бир чугула болуушкун — ону ТАРН кежигүнүнге хүлээп алганы.

— Ынчан мени хенертен АРШ-тың полк командири келдирткен — деп, Николай Даржаевич сактып чугаалап орду. — ТАРН Төп Комитеди болгаш ТАР чазаа тыва бижикти Тываның улуг, биче арат чонунга өөредир. Тывага культура революциязын кыска хуусаада боттандырар сорулга туруп турар. Ынчангаш силерни Таңды кожууннуң арбан, сумуларының арат чонунга бижик өөредири-биле томуйлап тур бис — деп бо. Кожууннуң Межегей, Элегес, Ээрбек сумуларының, ол ышкаш кызыл-суглуг Баян-Колдуң хуу амыдыралдыг чонунуң, тодаргайлаарга, үш чүс ажыг өрегеден беш чүс чыгам улуг, биче кижилерни тыва бижикке өөреткен мен.

1937 чылдың күзү ТАРН Таңды кожкомунга хурал болган. Аңаа чонну тыва бижикке өөренип турарының дугайында чугаа болган. Ынчан ТАРН Таңды кожкомунуң бирги секретары турган Семён (Соян) Таваажап (ол амгы бо хүннерде Өвүрнүң Хандагайтыда

чурттап орар) хуралдың түңнелинде мынча дээн: «АРШ-тың биче дарга школазының доозукчузу Николай Даржаевич Пиче-оол кожууннуң арат чонунга тыва бижик өөредир талазы-биле командирлериниң дайынчы даалгазын эрестиг күүсеткен».

1937 чылдың сентябрьда ТАР-дан бөлүк кижилер, тодаргайлаарга, Бэлчый-оол, Конгарова, Орус-оол, Ымыжаан, Бүрбү болгаш оон-даа өскелер Москваже өөренип чорупкан. Москвага ийи чыл өөренгеш соонда башкы сургуулун Ойрот-Тура (Даг-Алтай) хоорайга уламчылаар апарган. 1942 чылда башкы сургуулун дооскан соонда ТАР-ның Улус чырыдыышкын яамызының дужаалы-биле Туран ортумак школазының өөредилге эргелекчизинге томуйлаткан. Ол дээрге Ада-чурттуң Улуг дайынының эң берге чылдары. Республика тускай догуннаан аңгы күрүне турза-даа, акы-дуңма ССРЭ-ге дузалажып, фронтуже белек-селек чыып чорудуп турган кидин-түлүк үе. Н. Д. Пиче-оол оон соонда Бии-Хемниң Тарлаг чеди чыл школазынга директор кылдыр томуйлаткан. А 1943 чылдан 1952 чылга чедир ол Бай-Хаак чеди чыл, сөөлүнде он чыл школазын үзүктел чок директорлаан. Улус өөредилгезиниң хоочуну аңаа ажылдап турган чылдарында школаның интернационалчы башкылар коллективин чаңгыс аай эп-сеткилдиг болдурар дээш эвээш эвес ажылдарны кылып келген. Ыраккы малчыннарның өөреникчи уругларының чурттап турганы интернадының бичии, эрги бажыңын, өөреникчилер столовайзын, чунар-бажың тудугларын алгыдар дээш ук тудугларны улусту арга-биле туттурарынче ада-иелерни мобилизастаар талазы-биле чон ортузунга организастыг ажылдарны шалыпкын чорутканының түңнелинде ол тудуглар үезинде түс-туста ажыглалче киргилээн.

Николай Даржаевич болунуң узун назынының дургузунда үениң негелдезинге дүүштүр политиктиг болгаш ниити билиин бедидип алыр дээш доктаамал чүткүп чоруур коммунистерниң бирээзи. Н. Д. Пиче-оолду СЭКП Тыва обкому областың партия, Советтер ажылдакчыларының школазын доосканының соонда СЭКП Таңды райкомунуң секретарынга ажылдадыры-биле чоруткан. Ук албан-дужаалга хоочун башкы чеди чыл ажыг үениң дургузунда ажылдаан. Оон соонда партия ажылындан база катап школа ажылынче ол шилчээн.

Хоочунуң өг-бүлези интернационалчы. Бежен чыл бурунгаар Даг-Алтайга өөренип тургаш, алтай националдыг Клавдия Ивановна Сарачакова-биле өг-бүле тудкан. Ол база Тываның улус өөредилгезиниң хоочуну чораан. (ол бо хүннерде бистиң аравыста чок). Өг-бүле дөрт оолдуг чораан. Ам бистиң аравыста Алтай Николаевич Пиче-оол ажылдап, чурттап чоруур. Хоочун башкыларның оглу Алтай ада-иезиниң үлегер-чижээ-биле берге-даа бол, бүдүмчүг, хүндүткелдиг мергежил — башкы ажылын шилип алган. Ол 1966 чылда Кызылда күрүнениң башкы институдунуң физика факультедин, а 1978 чылда ССРЭ-ниң Педагогика эртемнериниң академиязынга аспирантура дооскаш, бо хүннерде Кызылдың педагогика институдунуң физика кафедразының улуг башкызы болуп ажылдап турар. Бо чылын ону кызылчылар РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуп алган.

Партияның, улус өөредилгезиниң хоочуну Николай Даржаевич Пиче-оолдуң ажылчын бедии-биле үнелеп көргеш, ону «Улус өөредилгезиниң тергиини», «СЭКП-ниң хүрээлелинге 50 чыл» деп хөрек демдектери, «1941-1945 Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында күш-ажылга шылгаралы», «Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 40 чылы», «В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чылынга», «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдар, хөрек демдектери, ол ышкаш ТАР-ның Чырыдыышкын яамызының, облононуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижиктери-биле каш удаа шаңнатканы болур.

Журналистерниң чаңчыл болган айтырыын Николай Даржаевичиге база салган бис:

— Улус ажыл-агыйында силерниң өөреникчилериңер хөй-биле ажылдап чоруурун чугаажок. Оларның дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Оо, чүвениң шыны-ла херек. Утканым-на кончуг — дээш, Николай Даржаевич Пиче-оол чамдык өөреникчилериниң адын, фамилиязын сактып алды — РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Сиин-оол Оюн (Кызыл хоорай), Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Борис Оюн (Москва хоорай), Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчылары Болдукпан Оюн (Таңды). Марк Оюн (Бии-Хем), Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Айлымаа Далаа (Эрзин), улус өөредилгезиниң шугумунга хөй чылдарда ажылдаан Королда Оюн, Чолдак-оол Оюн, Клара Демир-оол, Кама Оюн (Таңды), Нина Эргеп болгаш оон-даа өскелерин сактып алды.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

ЧУРУКТА: Н. Д. Пиче-оол. 1937 чыл, Москва.

ҮСТҮП КАЛГАН ИЛЧИРБЕ

Мээң хуумда бодалым-биле алырга, чонуң мурнунга тургустунуп келген чидиг айтырыглардан ойталап, ол айтырыгларны чиик шиитпирлеп таптавашкын үезинде ышкаш чон-биле ажык чугаа кылбайн тыва нацияның төөгүлүг, культурлуг айтырыгларын чедир эскербес болза, ам таарышпас.

Бо айтырыгны кончуг хапызалга-биле көөр херек. Улус-чонунуң сагыш-сеткилин өөренип көрүп тургаш чорутса, ынчан ёзулуг демократчы шиитпирни үндүрүп болур. Нацияның бүрүзү тус-тузуунда культуралыг, чаңчылдыг. Национал байырлалдар, аъш-чем, идик-хеп, хөгжүм херексели дээш бо-ла бүгүде чүүлдер муң-муң чылдар иштинде чаңгыс илчирбе дег, бот-боттарынга хамаарылгалыг кылдыр тургустунган болгай.

Ынчангаш бо илчирбениң бир кезии — шажын-чүдүлгевис. Бо дээрге нацияның соңуургалын камгалаар, чорграалын бедидер, төөгүлүг чаңчылдарын эгидер күш. Мээң күзелим болза, узуткаттынган хүрээлерни бир дугаарында тургузар ужурлуг турган. Ону ам-даа шиитпирлеп чадап каан. Чоннуң күзели чон болду шиитпирлээр болза эки. Хүрээни тургузарынга акша-хөреңгини күрүне үндүрүп берип шыдавас болза, чонга банкыга тускай агар сандан ажыдып бээрин дилээр кижи дир мен. Агар санның номерин «Шын» солун дамчыштыр парлаза, хүрээ өртээ дөрт-беш чыл иштинде чоннуң күзели-биле төлеттине бээр боор деп бодалым бар.

Тывавыстың найысылалы Кызыл хоорайга безин үениң негелдезинге дүүштүр культурлуг дыштанылгалар чер чок. Алдан-Маадыр аттыг музейниң бажыңда, национал аъш-чемниң шайлаарак чок, улуг спортзал чок.

Анатолий КУУЛАР.
Чер үттээр мастер.

Дүвүренчиг болуушкуннар

ДҮҮНГҮ ХҮННҮҢ «ДҮЖҮДҮ»

КЫМНЫҢ-ДАА КЫЛГАН ҮҮЛГЕДИИ КЕЗЕМЧЕ ЧОК ЭРТПЕС

Корум-чурум үрээшкиннериниң, кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында шынныг медээлер-биле чергелештир кижиниң бажының куйгазы алыш дээр коргунчуг дамчыыр чугааларны база дыңнап турар бис. Хову-Аксы суурга тыва оолдар орус херээжен кижиниң бажын одура кескеш, орук кыдыынга каап каан деп дамчыыр чугаа дыңнааш, аңаа бүзүревейн, ону катап-катап ылавылап айтыргаш, «ындыг өлүрүкчүлер бистерниң, тываларының аразында бар апарган» деп тыва кижиниң тыва кижини көөр хөөн чок апарган карактарын көрдүүк мен. Чүнүң хайы-биле бот-боттарывысты безин көөр хөөн чок апаргавывыс ол?

Шаг-шаандан бээр кады чурттап, кады ажылдап, өөрүшкүнү, бергелерни деңге чүктеп келген өске нация эштеривисту чүге хомудадып турар апарган бис? Ол хамаанчок тыва кижи орустап чугаалаан дээш оон каразын канчап деже шанчып каар апарган бис?

Дамчыыр чугаа — далай чалгыы. Хай-халапка чедирип болур. Тыва оолдар Хову-Аксынга орус херээжен кижиниң бажын одура кезип өлүрген деп дамчыыр чугаа меге болчук. Кем-херек үүлгеткеш, херек эрттирип чорааш, чоокта кара-бажыңдан үнген кижизи ол херээжениниң кады арагалап тургаш, бижектеп каан деп шагдаалар илередип бадыткаан.

Шак мындыг янзылыг дамчыыр чугааларны хөөретпес дээш, Тывада тургустунуп келген кем-херек үүлгедиишкиниинң дугайында шынныг чүүлдү билип алзын, корум-чурум үрээшкиннери, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселге кижилер киришсин дээш партия, совет, хоойлу-дүрүм камгалалының органнарының ажылдакчылары-биле парлалга конференциязы Парлалга бажыңынга болуп эрткен. Парлалга конференциязынга келген ажылдакчылар журналистерни республикада корум-чурум байдалы-биле таныштырып, журналистерниң салган айтырыгларынга харыылааннар.

Парлалга ажылдакчылары-биле ужуражыышкынны СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай башкарып эрттирген.

— Корум-чурум үрээшкиннериниң, кем-херек үүлгедиишкиннериниң дендээни Тываның ажылчы чоннарын дүвүредип турар — деп, ол чугаалаан. — Партия, совет болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнар корум-чурум үрээшкиннериниң оларның болу берген чылдагааннарын шыңгыызы-биле сайгарып, буруулуг кижилерни харысалгага онаар талазы-биле күженишкиниң ажылдап турар. Ынчалза-даа чүгле бо органнарның күжү-биле кем-херек үүлгедиишкиннерин чавырылдырар арга чок. Хөй-ниитиниң чаңгыс демниг киржилгези херек. Дарый хемчеглерни ап чорудуп келген. Партия обкому, республиканың Дээди Совединиң Президиуму, болгаш Министрлер Чөвүлели коммунистерге, бүгү ажылчы чонга, аныяктарга кыйгырыгны хүлээп алган. Республикада корум-чурум байдалын чугаалажып көөрү, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди дээштиг болдурарының талазы-биле хемчеглерни тодарадыры-биле республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязын чыыр деп шиитпирлээн. Амгы үеде Кызыл хоорайда база шупту районнарда профилактика бөлүктери ажылдап турар. Чер-черлерде органнар, хөй-ниити корум-чурум үрээшкиннери-биле демиселди кескүзү-биле күштелдирген.

Эң-не дерзии корум-чурум, кем-херек үүлгедиишкиннери Таңды районнуң Хову-Аксы, Элегес, Дүрген суурларга, Каа-Хем районнуң Ильинкага болган. Хову-Аксынга болган бөлүк кем-херек үүлгедиишкининге болунуң хамаарылгазын СЭКП обкомунуң бюрозу май 29-та доктаалынга илереткен. Таңды районнуң өске суурларынга болган корум-чурум үрээшкиннеринге хамаарылга чаңгыс аай эвес, илереттинмээн чүүлдер бар. Ынчангаш парлалга конференциязынга Таңды районнуң чамдык удуртукчуларын — партия райкомунуң ийиги секретары О. В. Стихинни, улус депутаттарының район Совединиң даргазының оралакчызы Е. К. Ажыны, «Тыва кобальт» комбинатта партком секретары С. Г. Поляковту, Каа-Хем районнуң СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозта партком секретары Ф. П. Толмачевту чалаан.

«Тыва кобальт» комбинатта партком секретары С. Г. Поляков журналистерниң айтырыгларынга харыылап тура, Хову-Аксында байдал-биле кыска таныштырган.

— Хову-Аксында байдалды амга чедир чогумчудуп шыдаваан бис — деп, ол чугаалаан. — Комбинаттың гидрометаллургия цеги сөөлгү хүннерге чедир ажылдавайн турган. Чүге дээрге руда чок. Орус дылдыг кижилер кончуг дүвүренчиг сагыш-хөөннүг апарган. Бөлүглежип алгаш кем-херек үүлгеткени тус черниң бүгү чонун хөлзедипкен. Кижилерниң чамдызы Тываладан көжүп үнген. Чоруп турар кижилерниң хөй кезии специалистер, эң эки дээн бедик мергежилдиг ажылчыннар. Амгы үеде комбинатта бедик мергежилдиг 122 ажылчын, 27 инженер-техниктиг ажылдакчы чедишпес. Чүгле рудникте безин 45 ажылчын чедишпес. Ажылдаар кижилер чок. 18 кижи чыып алгаш, оларны өөредип тур бис. Чолаачыларның чамдызының көжүп чорутканындан транспорт-биле хандырылга дыка нарыыдаан. Хлеб, эът дээш чем аймаа безин сеертүрүнге үзүктелиишкиннер тыптып кээп турар.

С. Г. Поляковтуң чугаазы-биле алырга, Хову-Аксынга байдалды чогумчудар дээш кижилерниң көжүп чоруурун соксадыр дээш бүгү-ле чүүлдерни комбинатта партия организациязы өске органнар-биле кады кылып турар. Ынчалза-даа кижилер көжүп чоруп турар хевээр. Саян артындан хүнде 4-5 машина кээп турар.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Монгуш Саян артында ажылчын күш, специалистер чедишпес бүдүрүлгелер кижилерни элзедип ап турар, көжүп чоруп турар кижилерниң чамдызы комбинаттың келир үезинге бүзүрел чок кижилер чадавас деп чигзинген.

Аңаа чаңгыс аай харыыны бээри берге деп, С. Поляков чугаалаан. Кижилерниң көжүп чоруп турарының чылдагааны янзы-бүрү. Хову-Аксында кобальт рудазының шыгжамызының эвээжи, сөөлгү чылдарда комбинаттың ажылында чогумча чок чүүлдер салдарлыг болганы чугаажок, а национал аразында харылзааларда тыптып келген таарымча чок чүүлдер, орус дылдыг кижилерниң адынга тываларның талазындан кыжанышкыннар дугайында янзы-бүрү дамчыыр чугаалар чамдык өг-бүлелерниң көжүп чоруурун дүргедеткен деп, ол чугаалаан. Каш кижи, каш өг-бүле көжүп чоруй барганының дугайында чиге сан-чурагайны ол адап шыдавайн барган. Ону болдаарга, комбинаттың удуртулгазы тургустунуп келген байдалдың дүвүнче ханылавайн турар хире ышкажыл.

Хову-Аксынга болуушкуннарга болунуң хамаарылгазын О. В. Стихин база илереткен. Аңгы-аңгы нация кижилер аразында харылзааларның, бүдүрүлгеде ажыл-херектериниң чогумчувайн турары комбинаттың директору А. А. Голиковтуң шын эвес боду ап турары-биле харылзаалыг деп, ол чугаалаан. Албан-дужаалындан халажырының дугайында билдириишкинни директор кирип каан. Бир эвес ол ажылындан үне бээр болза, оон талалакчылары болур бөлүк кижилер база үнүп чоруй баар. Хову-Аксында байдалды чогумчударының бир оруу комбинаттың удуртулгазын солууру деп, ол бодап турар. Бир эвес А. Голиковту ажылындан үндүрүптер болза, оон талалакчылары база оон соондан чоруптарлар болгай! Ынчан байдал улам нарыыдай бербес бе? Голиковту албан-дужаалындан хостаарының мурнунда кижилер аразынга тайылбыр ажылы чорудар апаар ышкажыл.

О. В. Стихинниң бодалын Д. С. Монгуш деткээн. Комбинатка тургустунган эки чүүлдерин, кижилер аразынга харылзааларны баксыраткан кижи А. Голиков деп, ол чугаалаан. Комбинатка бедик мергежилдиг ажылчыннар белеткээр өөредилге пунктузун хагганы, тус черниң чурттакчыларын комбинатка ажылдадыры-биле хаара тутпайн, Саян артындан ажылчыннар чалап, тус черниң чурттакчыларының аразынга күзенчиг эвес бодалдарны тывылдырганы, тыва национал специалистерни деткивейн турганы дээн ышкаш чижектер-биле болунуң чугаазын Д. С. Монгуш бадыткаан. Оон чугаазы-биле чөпшээрежип болурунуң барымдаазы бар боор. Ол-ла айтырыгларны тыва кижилер мурнунда-ла көдүрүп турган. Ону чүгле комбинаттың удуртукчулары эвес, а районнуң, республиканың удуртулгазы кичээнгейге ап, өй-шаанда сайгарбайн барган. Кижилерниң бодалдарын, саналдарын, чугаазын, көдүрүп келген айтырыгларын дүүн хүн херекке албайн турганывыстың «дүжүдүн» бөгүн ажаап ап турарывыс ол эвес бе?

Чүгле Хову-Аксынга эвес, а Элегес, Бай-Хаак, Дүрген, Межегей суурларга болган бөлүктешкен чурум үрээшкиннери байдалды районга улам чидиглендирген деп, О. Стихин чугаалаан. Май 30-де тывалар орустарже халдаашкын кылыр деп май 25 үезинде дамчыыр чугаа тыптып келген. Чурттакчы чоннуң аразынга ол дамчыыр чугаага хамаарыштыр тайылбыр ажылын чоруткан. Бир эвес ындыг чурум үрээшкиннери болу бээр болза, аңаа бодамчалыы-биле белен боорун кижилерге билиндирерин оралдашкан. Шынап-ла, дамчыыр чугаа бадыткаттынган. Элегес, Бай-Хаак дээш өске-даа суурларга орус кижилер чурттап турар бажыңнарның соңгаларын буза шапкан, чамдык бажыңнарның чанынга сарааттап каан сигенни өрттеткен. Июнь 3-те Элегес суурга саазыннар тыптып келген. Орус кижилер суурдан көжүп чоруурун негеп бижээн болган. Элегеске Грачевтарның бажыңы өрттенген. Бо бүгү бужар үүлгедигни удуртуп турар кижилер бар. Бо О. Стихинниң бодалы.

Дамчыыр чугаалар кол кезиинде бадыткаттынмайн турар. Сактып келиилиңер. Совет Тываның юбилейлерин эрттирип турда ол байырлалдар үезинде тывалар орустарны азы орустар тываларны өлүрер «тенектенип» турган эвес ыйнаан. Бо-ла бүгү үүлгедиглерни организастап турар деп чугаа чигзиничиг. Орус кижилерниң аразынга ындыг дамчыыр чугаа тарап, өскүп дүвүрелди болдуруп, харын-даа тыва аныяктарны хөөктүрүп турар эвес ыйнаан? Айтырыг-ла хөй-дүр.

«Тенектенгени»-даа болза, кымның-даа үүлгеткен үүлгедии кеземче чок эртпес ужурлуг. Корум-чурум үрээшкиннеринге киришкеннерге хамаарыштыр истелгениң канчаар чоруп турары-биле республиканың прокурорунуң оралакчызы А. Ю. Кикин каксы тайылбырны берген. Бөлүктешкен үүлгедиглерге хөй санныг кижилер киришкен азы таварышкан болур. Херечилерни, буруулугларны илередип алыры берге. Ынчангаш истелге узамдыга бээр. Истелге органнары буруулугларны илередир, оларга кеземчени чөптүг-биле онаар дээш ажылдап турарын А. Ю. Кикин дыңнаткан. Корум-чурум үрээшкиннери орус кижилерниң Хову-Аксындан көжүп чоруп турарының кол чылдагааны эвес, а аңаа элеринчи чылдагаан-дыр деп, ол чугаалаан.

Орус кижилерниң районда көжүп чоруп турарының кол чылдагааны социал байдалының кудулааны деп, улус депутаттарының Таңды район Совединиң даргазының оралакчызы Е. К. Ажы санап турар. Школаларда орус башкыларның саны эвээш, совхозтарның экономиктиг шыдалы кошкак, мал азыраар дээрге мал чеми чок, оор-сук келерээн. Мындыг чылдагааннар чыылза-чыылза, кижилерниң эки амыдырал дилеп, өске черлерже көжүп чоруурунга чедирип турар.

Улус депутаттарының соңгулдаларының мурнунда Елена Кыргысовна партия Таңды райкомунуң идеология талазы-биле секретарынга ажылдап турган кижи болгай. Интернационалчы кижизидилге оон дорт харыылаар ажылы турган. Интернационалчы харылзааларны чогумчудурунуң дугайында СЭКП обкомунуң пленумунга материалдар чыып, Таңды районга эрткен чылын чоруп тургаш, районда интернационалчы харылзааларда херлээленип кел чыдар байдал бар деп билгеш, үстүнде адын адааным дарганың кабинединге кирип, интернационалчы кижизидилге ажылын күштелдирер талазы-биле ажылдап кылган хемчеглерин айтырган мен. Райкомнуң ажылдап кылган хемчеглерин-даа дарга меңээ көргүспээн, кижизидилге ажылының талазы-биле тодаргай хемчеглер планын райкомнуң кайы-даа килдизинден тыппаан мен. Байдал ынчан-на нарын турган. Хову-Аксынга «хоорай» биле «суур» оолдары бөлүглежип чогушкан, бир кижини бижектеп балыглаан, ол чогуш эрткен соонда орус дылдыг бөлүк оолдар чыглып алгаш, кудумчуга кылаштажып, «Тываларны эттенер» деп алгыржып чорааннар. Ол оолдарның аразынга орустаар тыва оолдар база чораан деп дыңнаан мен. Эрткен чылын Таңдының суурларынга база улуг эвес-даа болза, бөлүктежип чогушканының таварылгалары турган.

«Өрт хып» үнүп кээрге, өжүрүп турар-дыр бис. Бир эвес баш бурунгаар хемчеглерни районнуң удуртукчулары алган, чон аразынга ажылды чоруткан, кижилерниң көдүрүп турган айтырыгларын өөренип көрген болза, бо чылгы болуушкуннар болбайн-даа баар турганы чадавас. Ол дээш районнуң удуртукчу ажылдакчыларының харысалгазы кандыг болурул?

Тывага революцияның кавайы, орус, тыва улустарның найыралының одаа Таңдыга национализм, шовинизм сомазы чүге көстүп чоруп орарыл? Буруу кымдал? Бо айтырыгларга харыыны тып, кижилерниң аразынга найыралды кошкадырын болдурбас, национализмни, шовинизмни корум-чурум үрээшкиннери-биле солуп болбас деп бодалды парлалга конференциязының киржикчилери илереткен.

Ужуражыышкынны А. К. Канзай түңнээн. Улустар аразында тургустунуп келген таарымча чок байдалдарны ажып эртер дээш кижилер аразынга тайылбыр, кижизидилге ажылын күштелдирерин, партия, совет, хөй-ниити организацияларының чаңгыс демниг ажылдаарының чугулазын ол демдеглээн. Мааңа кол угланыышкын назы четпээннер-биле билдилиг ажыл болур ужурлуг деп айыткан.

Республикада болуп турар болуушкуннарның долу болгаш шынныы-биле журналистерниң чырыдары кончуг ужур-дузалыг болур деп, ол чугаалаан. Корум-чурум үрээшкиннери, кем-херек үүлгедиишкининге удур шиитпирлиг туруушту ээлээринче журналистерни кыйгырган.

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

Четтириишкин сөстери

ӨГ-БҮЛЕ МУРНУНДАН

«Ээрбек» совхозтуң № 2 хойжу бригадазында малчыннап ажылдап чоруур мен. Бодум беш уругнуң иези мен. Аарааш, эмчиниң дүрген дуза чедирер машиназы-биле Кызылга келдим. Оон херээженнер консультациязынга эккелген. Мени эмчи Александра Норбуевна Куулар хүлээп алды. Оон кезип эмнээн А. Куударның аарыг кижилерге ээлдек-эвилең, сагыш човаачалын кайгадым. Ажы-төлүмнүң аразынга чурттаар аас-кежикти меңээ эгиткен эмчилерге өг-бүлемден четтиргеним илергейлеп көрейн.

Сара МОНГУШ.
Малчын.

ДУЗАЛАШКАНЫ ДЭЭШ

Бистиң ачавыс Самбый Ооржак соңгаар ажып чораан. Красноярск таварты чоруп ора, бөлүк үптекчи оолдарга таварышкан. Боду чүгле тын мензи үнген. 2-3 хондур бергелеп, түреп чорааш, ол хоорайда келээ ажыл-агый институдунда өөренип турар Херел Ондарга таваржы берген. Ол оол ачавыска дыка дузалашкан болду. Сеңээ четтирдивис, оглум.

Х. САМБЫЙ.
Барыын-Хемчик район.

Чечен чугаа

ОТТУУШКУН БҮДҮҮЗҮНДЕ

(Төнчүзү. Эгези №№ 131, 132 «Шында»).

...Удаваанда эш-өөр дөгерези Кызылче экзаменнер дужаап чорупкан. Чүгле Кызылга Сергей-биле кады келгеш ол билген: институттан арагалаары дээш үндүрүптерге, ам катап өөренир чөпшээрелин дилеп чугаалажып, авазы-биле кады келген болган. А Севилге ол ажыы-биле мынча диген: «Бир эвес сен меңээ ынак болзуңза, ырадыр Томскиже өөренип чорба, сени манап шыдавас мен. Эмчи болуру дөмей-ле ыйнаан. Кызылдың эмчи училищезинче кирип ал!».

Серен угбай биле Зина база-ла ону деткээннер: «Сергей сен чогунда будалып каар. Ону өгленип турар кижи ам туттуна бээр деп аазаарывыска, институт дедир хүлээп алыр болду».

Ол үеде ынакшаан улус ийи талазындан бот-боттарынга дуза болур деп чүве Севилдиң угаанынга кирбээн. Ол чүгле бодун-на Сергейниң баарынга бараан болур деп-ле бодап алган чоруп турган. Ол бодалдарны Сергейниң төрелдери өөскүтчүп турарын эскербээн.

...Эх, Севил, Севил! Сээн бодуң аваң аар-берге аарып чорза-даа, дуңмаң-биле силер ийиян өстүрүп алыр дээш кандыг бергелер эртип чоржук, сен ам кайнап уттуп алганың ол? Сээн мөңгүн медаль-биле школа дооскаш, медицинаның дээди өөредилге черин доозуп алгаш, улуг дуза болуруңну аваң-биле кады хөөрежип чордуңар чоп! Чүгле сөөлгү хүннерде, сээн Кызылче белеткелиң үезинде аваң-биле ындыг, берге чугаа сенээ таарышпаан. Аваң ынчан сени чуртталгаңда далаш, озалдыг базымнар кылбазыңны дилеп, дуржулга солчуп, сени сургаан. Сергейниң экибагын сенээ чугаалап, оон-била дыка чоокшулашпазын сенден негээн. Сээн шилип алган кижиңге аваңның тура чогун билипкеш, чөрүүлежип шугулдай бергеш, аваң чугаазынга сонуургалың чиде берген. Автобус чоруптарга соңгадан аваңның турупкан, кырымзырай бергени, сагыш човаан арнын көрүпкеш, иштиң ажыш деп сеткилиң анаа ажытпааныңга хомудаксай берген сен...

А Кызылга келгеш, кудумчуларга Сергей-биле четтинчипкеш чорууурга, эрткен улус оларның даштындан чараш, таарышканнарын магадаарга, Севил таалап, бүгү-ле чүвени база уттуп алган. Оон Сережазы дег кайгамчык кижи, шынап-ла, чырык черде чок-биле дөмей бодандырган. Ол документилерин эмчи училищезинче дужаапкаш, душтуу-биле олар парктап, танцылаар черлер кезип чоруп турган. Сергей аныяктар чыылган черлерге ырлап, гитаралап, ында-ла сербээ эзирик оолдар, кыстарның удуртукчузу болгулай бээринге аттыг туралыг. Ындыг кежээлерде черле арага чок келбестер. «Кургаг» кежээлер солун эвес деп санаттынар апарган. Севил ырак суурга өскен кижиниң улуг сонуургалы-биле, назынында туруп көрбээни хосталгадан, аныяктар аразынга челишкиниден бажы дуңаар-гайланы берген чоруп турган.

Севил эмчи училищезинче кирип алган. А күскээр олар кады чурттай бергеннер. Ынчан Севил авазы-биле безин сүмелешпээн. Ол оон сөзүн дөмей-ле дыңнавас-даа турган. Олар кезек үеде бичии бажың хөлезилеп чурттап турганнар. Колдуу Севилдиң авазындан дузаламчы акша кээп турган. А Серен угбай олар өгленип алырга-ла, оларның чуртталгазынче сонуургалы чок болган. А Севил чүгле кады чурттай бергеш, Сергейниң берге чаныы, өөредилгеге, ажылга хөөн чогун биле берген. Ынчалза-даа чиик сеткилиниң ханызындан ону улуг буруудатпайн барган. Ол бир-ле катап Сергейниң аргажок-ла билдингир чогаалдың авторунуң адын билбезин кайгап, чөгенген болгаш, анаа изиг тайылбырлап эгелээн. А Сергей ону хенертен аттыг бак сөглээш, дыңнаар күзел чогун илередирге, Севил эпчоксунуп калган.

Севил чайын кады чоруп тургаш-ла, Сергейниң арагага сундулуун эскерипкен. Күзүн өөредилге эгелей бээрге-ле, ону ижерин эвээжедир тудуп, чагыра бээр мен деп, ол бодап алган. А кажан студентилер чыглып, өөредилге эгелей бергенде, аныяктарның улуг кезээ кая-даа чыылганда, ажыл-даа, байырлал-даа хүннери хамааңчокка, арага ижери чаңчыл болганын ол кайгап билип алган. Баштайгы үеде ол арагадан ойталап турган. Ону Сергей баштаан эштери аажок хөк бодап, кочу үндүрген соонда, олардан ылгалбазын бодай берген.

Оларның бичии бажыңынга Сергей эш-өөрүн чыып, болганчок-ла арагалаашкын эгелээринге улуг идепкейлиг апарган. Севил өөредилге соонда орук ара магазиннерден чем садып алгаш кээрге, өрээл долдур-ла таакпы чыды турар. Сергей гитара туткан орунда ырлап, хөөрээн чыдар. Ону долгандыр шала эзирик эштери. Оларның чугаазы-даа чаңгыс аай: кым, кая, чүнү ишкени, чогуш-кырыш таварылгалар-ла дугайы. Өске кандыг-даа чүвеге сонуургалы чок.

Севилди көрүп кааш, дөгерези оон келгенин байырлап, алгал тудуп, дораан арага кударлар. Севил кирип ора-ла билир: ол араганы кады ишпес болза, Сергей ону улус аразынга-ла бак сөглеп, мээн эш-өөрүм хүндүлеп билбес, культуразы куду деп баар. Оон тувексингеш, дүрген-не кады ижип бар. Ол боду безин эскербейн, Сергейден сестир, оон аайындан эртпес апарган. Кажан Севил олар-биле кады ырлап, хөглеп турар болза, Сергей аажок ону мактаар, эргеледир-даа. А эртен Севилдиң бажы аараан, чүдээн чыдар үезинде, ол анаада кылып тутпазы чем кылыр. Оон бажын эмнээр дээш магазинче арага садып маңнаар. Оон эккелген арагазын анаа сыгап оргаш, кады ижип алыр. Олар ынчаар хүннүң-не ижер чаңчыл тып бар чытканнар.

Чыл челип чорда, Севил баштайгы уруун божуп алган. Ол кончуг аар-берге божаан. Уруу эмчиге ай чедир артар ужурга таварышкан. Эмчилер бичии уругну ара төрүттүнген деп санаан. Оон Севилден арага ижер сен бе, азы өөнер ээзи ижер бе деп топтап айтырып шаг болганнар. Оон-даа артык ижер улустуң ажы-төлү анаа-ла төрүттүнүп турар ышкажыл деп бодун оожургаткан. Божааш дыңзып чадап турда, Сергей институттан база катап үндүртүп алган. Севилге бо институт мээн талантымга таарышпас-дыр деп тайылбырлаан. Удаваанда ол шуут келбестээш, чиде берген. Оон авазы-даа чаңгыс катап келбээн.

Севил бичии уруунга аажок ынак. Күзел деп адап алган. Боттуң чуртталгазы сагыш дег бүтпейн, харын-даа шуут соора барганын медерели-биле билзе-даа, аныяк назын ону үр үеде муңчулуп халактандырбаан. Ол ам-даа бүгү-ле чүвениң чайгаар-ла эки апаарынга бүзүрээн. Сергейниң ону берге үеде каапканынга безин хорадаваан.

...Магалыг-ла чалыы назын! Чүгле бо үеде бакка үр муңгагдавас, эки чүвеге бүзүрээчел болгаш, чуртталганың бергелерин чиик эртер. Узун кыштан бойдустуң оттур үези —час дег, чуртталганың база кыска чазы сен. Дүрген эрте бээриң хомуданчыг!..

Уруунуң хилинчектеннирин не кижи дыңнап, кайгап орар эвес, Саар угбай буу-хаа белеткенгеш, Кызылче хапкан. Ол берге үеде Севилдиң авазының чедип келгени анаа улуг дуза болган. Өөредилге чылы төнгүже, авазы оон уруун ап берип чазаан. Севил дүрген-не өөредилге доозупкаш, суурунче чанып, авазынга, дуңмазынга дузалажырын бодай берген. Сеткили амырап хозай берген, кызып өөренип турган. Сергейни дүне дүжүнге көрүпкенде, сактып кээп, уйгузу эртип, улуг тынар. Авазынга ыттавас — оон ону көрбезин билир.

Өөредилге чылы төнерге, чайын аалынга келгеш, бичии дыңзып оожургай берген. Бичии уруу база кыргай-авазының күжү-биле аажок чаптанчыг кылдыр өзүп орган. Севил катап арын-шырайының чаражы кирип, ие-херээжен кижиниң бир янзы чечектелиишкини-биле мага-боду дескилежип, улам ааныг апарган.

Совхозта чолаачы Маадырга бир кежээ ол кудумчуга ужуражы берген. Дужа бергеш, Севил эпчоксунуп, оя кылаштап бар чорда, ол улуг машина кабиназын ажыткаш, ажык хүлүмзүрээш, чүү-даа болбаан дег чалаан: «Олурувут, Севил!».

Та чүү сагыжынга кирген чүве, чүнү-даа бодап күш четпейн, чүгле кабина иштинге маңнып келген. Машина Теректигни кешкеш, Ак-Бедик тайгазының кызаа оруунче бурт дээн. Олар чүве-даа чугаалашпааннар. Удур-дедир көрүшкеш хүлүмзүрүрлер. Бо орукту аажок билирлер. Школаның одар ыяжын белеткээри-биле үстүкү классчылар чай санында маңаа токпак хап ажылдаар чораан.

Машина-даа кашпалдарны, хаяларны оюп чораш, үнер чер чүве. Черниң элес чаражын чүү дээр! Олар бичие арт кырынга кээп, машинадан үнүп келгеннер. Кежээкү хүн херелинде арт эдээзинде кашпалдың бир талазы караңгы, а өске талазы хүн долган: эзерга ногаан, а оларның аразындан, янзы-бүрү хевирлиг, шораан хаялар бажын уштуп алган кижилер дег көзүлгеннер. Чечектерден чер янзы-янзы өңнүг хевис дег, ыяштар аразында чурумалданган. Агаарның магалыын чүү дээр! А куштарның бир дем үннери, хаяларга чаңгыланып турган.

Шак бо арт кырынга олар чеди класска өөренип тургаш, токпак хап чораш, бот-боттарын чугаа чокка билчип таныышканнар. Ам хып дээн аныяк ийи кижи, бо-ла черде ыыт чок турганнар. Севилдиң бүгү сеткил-сагыжы андарлы берген дег болган. Бо орукка, бо артка мени Маадыр бүгү чүвени сагынзын дээш эккелген-дир деп, Севил билипкен. Ынчалза-даа ажык чугаадан ол корткан. Маадыр олче көрнүп кээрге, ону соксадып холун чайгаш, тыртылчак чугаалаан: «Чүнү-даа чугаалава, хей-ле. Дөмей-ле салым эвес-тир». Маадыр аар тынгаш, хая көрнүп, таакпылай берген. Севил эпчоксунуп, машинаже дап бээрге, Маадыр база ону сөс чокка билипкеш: «Бичии агаарлап ал» — дээш, боду ырадыр кылаштай берген. Севил аңаа сеткилинден иштинде өөрүп, шынап-ла, төрээн тайгазының агаарын тынып, оът, чечектерни сүйбаан. Ол сөөлгү бүдүн чартык чыл иштинде мындыг агаарлыг тайга-даа четпээн. Оон сеткили дыка дыштанган. Ол Маадыр-биле кады чорааш, чүден-даа коргуп сезинмээн. Олар хүн ажа бергенде, суурга чедип келгеннер. Ол кайгамчык кежээ ынчаар-ла сагышка артып калган.

Ч. АРАТ.
А. АРАТ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Тывада республиканың хереглекчилер ниитилелиниң эвилели Новосибирскиниң совет кооператив садыг институдунга чурум ёзугаар тускай сорулгалыг болгаш конкурстан дашкаар өөренип кирерлерниң чылдазын болгаш оларның документилерин дараазында мергежилдерге хүлээп алырын чарлап тур.

— Аъш-чем продуктуларының бараанының дугайында эртем (товароведение).

— Аъш-чем эвес бараанналының дугайында эртем (товароведение).

— Хөй-ниитиниң чемненилге продуктуларының технологу.

— Агроүлетпүр комплекизиниң адырларын башкаары болгаш ажыл-агый ажыл-чорудулгазының анализи.

Хүндүскү салбырга өөрениринин хуусаазы 5 чыл.

Өөренип кирерлерниң билдириишкиннерин болгаш документилерин бо чылдың июнь 20-ден июнь 28-ке чедир хүлээп алыр. Кирериниң шылгалдалары Новосибирск хоорайга июль 14-тен, белеткел курстары июль 1-ден 13-ке чедир.

Конкурстан дашкаар өөренип кирерлерниң документилерин июнь 20-ден июль 10-га чедир, шылгалдаларны бо чылдың июль 13-тен эгелээр.

Тускай сорулгалыг болгаш конкурстан дашкаар чылдага өөренирлерниң документилерин Тывада республиканың хереглекчилер ниитилелиниң кадр килдизи хүлээп ап турар. **Адрези: Кызыл хоорай. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың 31, телефон: 2-27-24.**

Тываның хөгжүм-шии театрынга Фрунзениң хореография училищезиниң өөреникчилериниң концерти июнь 23-те 19 шакта болур.

Билеттерни театрның, филармонияның кассаларында садып турар, телефоннары: 2-55-19, 2-25-49.

Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилели Бурятияның көдээ ажыл-агый институдунга 1990-1991 өөредилге чылында дараазында факультеттерге мергежилдер аайы-биле өөренирлерни күзээннерни хүлээп алырын чарлап тур:

Ветеринария — мал эмчизи.

Көдээ ажыл-агыйның механизациязы — инженер-механик.

Экономика — көдээ ажыл-агыйның экономис-организатор, бухгалтер учёту.

Билдириишкинни ректорнуң адынга факультедин болгаш мергежилин айыткаш бижиир. Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле); бүдүрүлге азы албан черниң администрациязының, партия организациязының (комсомол) секретарының, профком даргазының институтка кирериниң дугайында үш кижиниң ат салганы характеристика; күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге (ажылдап турарлар); доктааттынган майык ёзугаар өөредип чоруткан бижик; № 086У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы; 3×4 см хемчээлдиг алды чурук.

Өөренип кирерлерниң билдириишкиннерин 1990 чылдың июль 5-ке чедир Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге черлери болгаш кадр килдизи хүлээп ап турар. Кирериниң шылгалдалары 1990 чылдың июль 7-ден июль 12-ге чедир Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң баазазынга болур.

Ветеринария факультединге кирерлер — орус дыл болгаш литературага (чогаадыг), биология (аас-биле), химия (аас-биле); көдээ ажыл-агыйның механизация факультединге — орус дыл болгаш литературага (чогаадыг), математикага (бижимел), физика (аас-биле), экономика факультединге — орус дыл болгаш литература (чогаадыг), математика (бижимел-биле), биология (аас-биле).

Документилерни дараазында адресче чорудар: 667009, Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажың 2, Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге черлери болгаш кадр килдизи. телефоннары: 3-41-44, 3-12-64.

Чадананың № 6 профтехучилищези 1990-1991 өөредилге чылында сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Училищеге 9 болгаш 11 класстарны дооскан 15-тен 30 хар чедир назылыг оолдарны болгаш уругларны хүлээп алыр.

9 классты доосканнар училищеге ийи чыл өөренгеш, дараазында мергежилдерлиг болур: калбак мергежилдиг тракторист-машинизи, нога мастери, шеверлекчи-бызанчы, үлетпүр бүдүрүлгелериниң электромонтеру.

10—11 класстарны доосканнар дашчы, печник, штукатуржу мергежилдерге 6 ай өөренир, штукатуржу-малярга — бир чыл, тудуг мастеринге — бир чыл, дипломнуг кочегарларга 3 ай өөренир. Чыраа-Бажы салбырга өөренгеннер калбак мергежилдиг механизатору болгаш автокран башкарыкчызы мергежилдиг болур.

Өөренирин күзээннер дараазында документилерин ап алгаш келир: директорнуң адынга билдириишкин, билииниң дугайында документ, № 286 хевирниң эмчи шынзылгазы, чурттап турар черинден шынзылга, паспорт азы төрүттүнгениниң дугайында шынзылга, 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук, өөренип азы ажылдап турган черинден шынзылга.

СҮМЕЛЕКСЭЭН ЧҮҮЛҮМ

Бодун боду билбес, морзук калчаның көрбес дижири ышкаш, кижи бодунуң четпестерин эскерери берге-ле. Ындыг-даа бол, ону өскелер дег, черле эскерзе чогуур. Оон башка үе эрткен тудум-на екпеле шаалык дег, узамдыгып, хөрлээлеп, дам-не амдажып «куйлаар». Ынчап амдажып чорааш, ам-на аяа долар, аанакайын, артык сеткил ара дужер. Каш чыл бурунгаар Москвага саазын «доосхаразы» ынчап амдажааш, аяа долгаш, шииттиргенин төп солуннардан номчаан мен, демги кажар «оор» ында төп библиотеканың номнарын бүдүү бритва-биле оя кезип тургаш, чугула цитаталарны эндере кармактапкаш, туттурган-дыр, оон чеди чылга шииттирген.

Хостуг үелеримде хоорайның номчулга залынга төп сеткүүлдер, солуннар барып номчуурунга, азы шыдыраа клувунга баарынга ынак кижи мен. Номчулга залынга бургулайында-ла аныяктар, ийи-чаңгыс хоочуннар бар болгулаар чорду, хамык ужурунда эвес: бир эпчогу-ла дегет үүлгедиг бар-дыр ийин, ону ында ажылдакчылар эскерзе-даа билбээчеңчеп эрттирип-ле турарын сеткилим өйдү. Чүл дээрге ында-даа сеткүүлдерни, солуннарны бо-ла оя кескилеп, азы шуут ора соп аппаргылаан боор-дур, ынчап болбазын ында ажылдакчылар дыңнатканы, чемелээни безин билдинмес. Чок болза, бо бак үүлгедигни (кадак ажыттаарын) болдурбас дугайында чарлалдан-даа азып кагза. Черле дыка-ла аныгзыйдым, номчукчунуң херегзээн чугула материалының анаа-ла ис чок «чиде бээрин» моон соңгаар болдурбазын библиотекада дежурныйлар хайгааралга алыр ужурлуг.

Ийде, ындыг күрүне өнчүзүн кара туразы-биле шипсээдип ап турарларның арын-нүүрү кайдал, биче үүлгедиг улуунга чедер болгай, өскелерниң эрге-ажыын бодаар болза эки-дир деп ындыг саазын үрекчилеринге сүмелекседим. Ном-дептер, солун, сеткүүл дээрге база-ла төөгүге артар тускай документилер-дир, ону үреп-талап болбазын номчукчу хуумдан сүмеледим.

Сандю САНДАН.
Номчулга залының доктаамал номчукчузу.

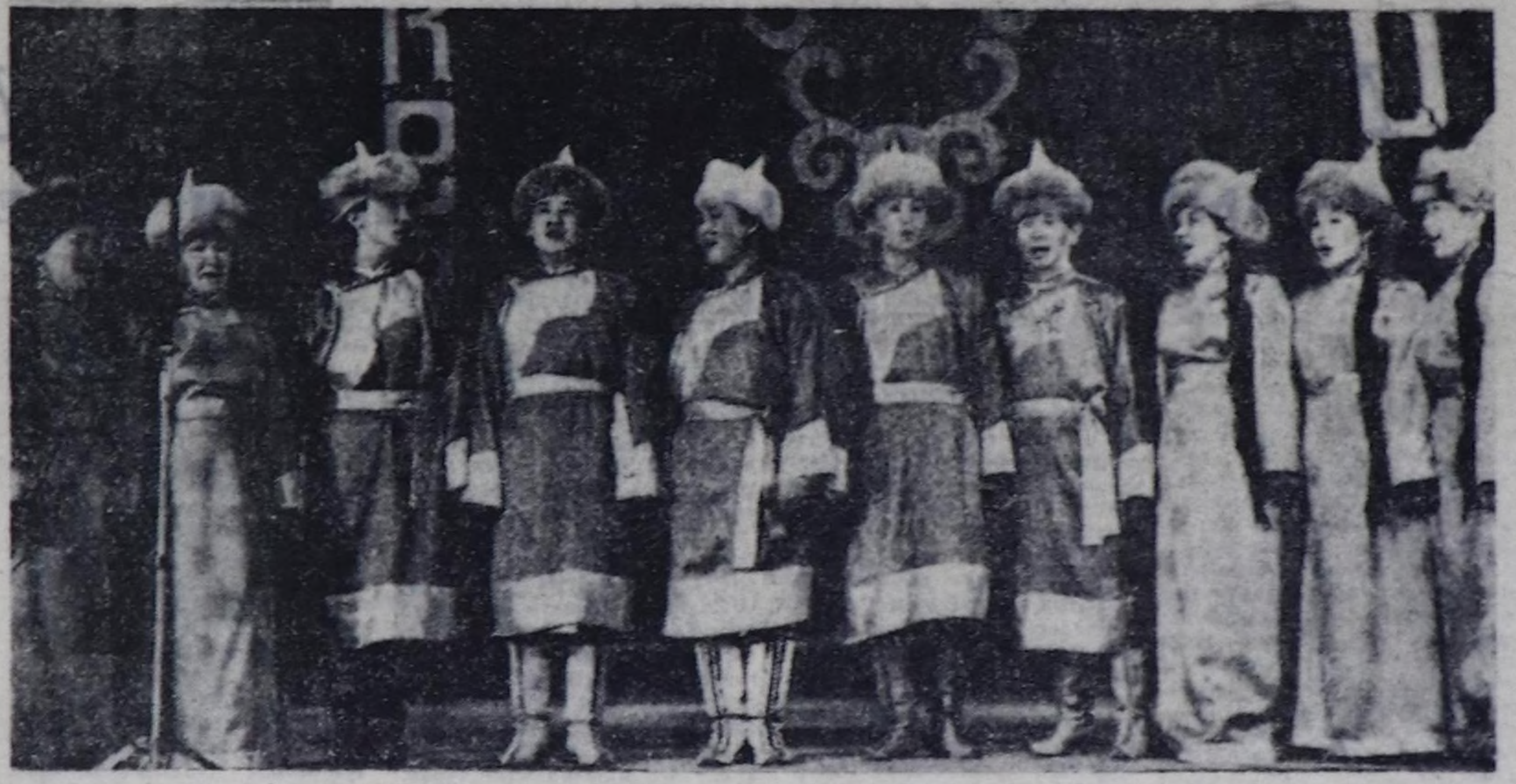

Таңды районда Кочетово суурда Конгургай аттыг ыры болгаш танцы ансамбли бар. Олар Кызылга болгулаан республика көрүлделеринге каш удаа идепкейлиг киришкен. Зона көрүлделеринге база барып ойнааннар.

Олар малчыннарга, хову бригадаларында тараажыларга концерттиг чедип турарлар.

ЧУРУКТА: ол ансамбльдиң киржикчилери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ИХМ НИҢ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

АМ-ДАА УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң баш удур болдурбазының хемчеглери республикада уламчылап турар.

Кызыл — Эрзин автоорукка техниканы эзирик башкарып чораан дээш 31 чолаачы туттурган. Оларның аразында Тес-Хем районнуң «Чодураа» совхозтуң агроному Н. Ч. Сарыглар, «Снабженец» кооперативтиң даргазы М. С. Саичай, «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң кол зоотехниги А. Т. Ооржак бар.

Таңды районга хыналдалар үезинде 25 чолаачыга административтиг хемчеглерни онааган, 10 кижиниң машинаны эзирик башкарып чорааның тодараткан.

Кызылга орук шимчээшкининиң чурумунуң 920 үрээшкиннерин илереткен. 85 эзирик чолаачы туттурган, оларның аразында: Кызылдың автоорук техникумунуң башкызы В. С. Серго, «Флора» кооперативтиң механиги И. А. Шубин, Кара-Хаак суурнуң чурттакчызы В. Н. Куулар, «Прогресс» кооперативте участок начальниги В. А. Псарёв болгаш оон-даа өскелер бар.

Патрульдаашкын үезинде милиция ажылдакчылары хөй-хөй ажыл чок кижилерни илередип турар. Хүлээп алыышкын болгаш хуваалда черинге хүннүң-не 30 ажыг кижи кирип турар, а назы четпээннерин хүлээп алыр болгаш хуваар черге июнь 1-ден 17-ге чедир 37 элээдилер кирген.

Милицияның дежурныйлаашкынының ачызында хоорай автобустарының маршруттарында байдал чүгээртеп турар. Ынчалза-даа хулиганзыг чоруктар ам-даа уламчылавышаан. Июнь 15-те 13 дугаарлыг автобуска Н. В. Каратаева дээрзинге хамаарыштыр хулиганзыг чорук болган. Ол дээш Кызыл хоорайның чурттакчызы Б. Н. Намай туттурган.

Автобустардан, дискотекалардан, общежитиелерден болгаш кудумчулардан эзирик кижилерни тудуп, ниитилелден түр када аңгылап турары — болуп болур турган кем-херек үүлгедиишкиннерин чайладыры. Эзириктер сергедир черже хүннүң-не 30-ден 45 чедир кижи кирип турар.

Брага, самогон хайындырып турар кижилерин илередип тывары-биле участок инспекторлары хайгааралында бажыңнарны хынап турар. Токсикоманияның, арагалаашкыннарның, брага, самогон хайындырар чоруктарның илерээшкиннерни Кочетов, Рабочая, Заводская, Интернациональная кудумчуларында чамдык бажыңнардан илерээн. Корум-чурум үрекчилеринге хамаарыштыр хемчеглерни ап турар.

Алдынып турар хемчеглерниң түңнелинде Кызылда аар кем-херек үүлгедиишкиннери көскүзү-биле эвээжээн. Чаа тургустунган оперативтиг бөлүк кем-херек үүлгедиишкиннерин дүргени-биле истеп, тодарадып турар.

Крюков кудумчузунда чурттап турар А. Г. Коровинниң бажыңының хериминиң иштинден «Иж-Ю-5» мотоциклди, «Десна» чадаг-тергени, оон-даа өске өртектиг эт-септи оор алган. Каразыттырып турар 17 харлыг ХПТУ-1-ниң сургуулу А. Хомушку туттурган. Бо-ла оол ол-ла хүн Пролетарская кудумчузунда чурттап турар В. М. Лиховодовтуң 300 хире рубль түңнүг хуу эт-севин оорлаанынга база каразыттырып турар.

Июнь 16-ның кежээзинде республика эмнелгезиниң хирургия салбырынга бижек-биле балыглаан 33 харлыг А. Саяны эккелген. Улуг-Хемская кудумчузунда ниити чурттлага черинде чурттап турар 23 харлыг Э. Саая ол кем-херекке каразыттырып туттурган.

42 рубль өртектиг плащ оорлап үндүрүп чыткан А. Б. Абдмуразовту июнь 14-те «Комиссионный» магазинниң садыгжылары тудуп алганнар.

• • •

Найысылалда эки талаже өскерлиишкиннер эвээш-биче-даа бол бар болза, республиканың районнарында профилактика ажылдарын организастаарынче чогуур кичээнгейни угландырбайн, херекке алыксавайн турарындан байдал өскерилге чок артып, аар кем-херек үүлгедиишкиннери болбушаан.

Июнь 16-да Сүт-Хөл районнуң Ийме суурга күчүлээшкинниң им-демдектери тодаргай көскү 71 харлыг пенсионер Д.-С. С. Монгуштуң өлүг мага-боду тывылган. Кайда-даа ажылдавайн турар 18 харлыг А. С. Монгуш дээрзи туттурган.

• • •

Республиканың дыка хөй ажыл-ишчилери милицияның хандырылгазын экижидеринче бүдүрүлгелерниң, организацияларның киргенин акша-хөреңгини канчаар ажыглап турарының дугайында айтырыгны салып турар.

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң хереглелиниң хандырарынче кирген акша-төгерик 1989-90 чылдарның дургузунда 189.2 муң рубль болган. Ол түңнүн 123.7 муңу ажыглаттынган. 28,9 муң рубль өртектиг ийи «УАЗ-469» автомашинаны, 7,2 муң рубль түңнүг бижик кагар машиналарны, милицияга дуза кадар ажылчын отрядтарының кежигүннеринге 5 муң рубльдиң тускай идик-хептерин, 10.1 муң рубльдиң тускай техниказын, КАИ-ниң оруктарга база орук-транспорт хай-халавынга кино тырттырарынга ажыглаар видеокамераны, Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң ИХК-зынга 36 муң рубльдиң электрон-санажылга машиназын садып алган. Ол ышкаш уругларның кемдээшкиннерин болдурбазынче угланган хемчеглерге 1.5 муң, комитеттиң кежигүннериниң телевиринге 5 муң рубльди үндүрген. Амгы үеде 65.5 муң рубль арткан, оон иштинден 14.4 муң рубль ИХМ-ниң агар санында. Маңаа улуг дузаны мындыг организациялар көргүскен: тудуг талазы-биле күрүне каттыжыышкынының «Тывагрострой» кооперативи — 20 муң рубль, бажың тудар комбинат — 14 муң, Садыг министерствозунуң баазазы — 5 муң, Садыг министерствозунуң АТБ-зи — 2 муң, даараныглга фабриказы — 5 муң, пассажирлер аргыштырар АТБ — 4 муң дээш оон-даа өске организациялар акша дузазын чедирген.

Солуннуң номчукчуларынга болгаш албан организацияларның удуртукчуларынга бистиң агар санывысты база катап сагындырып тур бис — № 14004 МФО 264006.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Эртем медээчизи. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Шотландияның шилиндек командалары. 10.15 — 11.30 «Дайын». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Шотландияның шилиндек командалары. 19.15 «50×50». «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага капсырылга. 20.50 «Дайын». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Чугула айтырыг көдүрген интервью. 22.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 23.00 «Венада час. И. Штраус». (Австрияның ТВ-зи). 23.30— 23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Швеция биле Коста-Риканың шилиндек командалары. 9.15 Уругларга фильм. «Үр сактып чорууру». 1-ги сериязы. 10.20 — 10.50 «Уругларга аңчыгаштар дугайында». 17.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Медээлер. 18.45 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. Улуг-Хем районда социал репортаж. «Кеземче хрониказы». 19.15 «Кем-херек үүлгедиишкинин доктаадыр». Улус депутаттарының хоорай Совединиң ээлчег чок сессиязындан репортаж.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Россияның партия конференциязында. 22.45 — 04.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Испанияның шилиндек командалары. Төңгенде — Россияның партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.40 «Бо элдептиг айдын чырык». Уран-чечен фильм. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Баловень судьбы» (Франция) 9.10, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Корабль-призрак» «Дюймовочка» 9.40, **«Человек со стальными кулаками»** 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Конец сезона мороженого» 16.50, 20.30, **«Враг мой»** 15.00, 18.40 шактарда.

Видеозал: «Милые бестии» 12.00, **«Акт возмездия»** 13.30, 17.50, **«Сила любви»** (2 серия-лыг, Индия) 15.00, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Черные ступни» 11.00, **«Без единой улики»** 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночыынды 10.00, **«Серебряные трубы»** 15.00, **«Зита и Гита»** (2 серия-лыг) 16.40, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Ситара» (2 серия-лыг) 14.30, 17.10, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Идеальное преступление» 17.00, 19.00 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 435. ТС — 00684.